

บทที่ ๒

แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนา

องค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับ การจัดตั้งคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนาขึ้น จึงทำให้มีผู้เลื่อมใสศรัทธาเข้ามาบวชเป็นสมาชิกในองค์กรคณะสงฆ์เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ความจำเป็นที่ต้องมีการจัดระบบ วางระเบียบ เพื่อให้การอยู่ร่วมกันของคณะสงฆ์ในสังคมเป็นไปอย่างปกติสุข และสามารถบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงจัดระบบวางระเบียบไว้เป็นแบบแผนในการอยู่ร่วมกันนี้ เรียกว่า การบัญญัติพระธรรมวินัย เพื่อให้เกิดการเรียนรู้

๒.๑ แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้

องค์การเรียนรู้ (Learning Organization) เป็นแนวคิดในการพัฒนาองค์กรโดยเน้นการพัฒนาการเรียนรู้สภาวะของการเป็นผู้นำในองค์กร (Leadership) และการเรียนรู้ร่วมกัน ของคนในองค์กร (Team Learning) เพื่อให้เกิดการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ ประสบการณ์ และทักษะร่วมกัน และพัฒนาองค์กรอย่างต่อเนื่องทันต่อสภาวะการเปลี่ยนแปลงและการแข่งขันการมีองค์การแห่งการเรียนรู้นี้จะทำให้องค์การและบุคลากร มีกระบวนการทำงานที่มีประสิทธิภาพและมีผลการปฏิบัติงานที่มีประสิทธิผล โดยมีการเชื่อมโยงรูปแบบของการทำงานเป็นทีม (Team working) สร้างกระบวนการในการเรียนรู้และสร้างความเข้าใจเตรียมรับกับความเปลี่ยนแปลง เปิดโอกาสให้ทีมงานและมีการให้อำนาจในการตัดสินใจ (Empowerment) เพื่อเป็นการส่งเสริมให้เกิดบรรยากาศของการคิดริเริ่ม (Initiative) และการสร้างนวัตกรรม (Innovation) ซึ่งจะก่อให้เกิดองค์การที่เข้มแข็ง

พร้อมเผชิญกับสภาวะการแข่งขันองค์กรแห่งการเรียนรู้ (Learning Organization)^๑ เป็นองค์กรที่ทำงานผลิตผลงานไปพร้อม กับเกิดการเรียนรู้ สัมผัสความรู้ และสร้างความรู้จากประสบการณ์ในการทำงาน พัฒนาวิธีทำงานและระบบงานขององค์กรไปพร้อมกัน

ผลลัพธ์ (Output) ขององค์กรแห่งการเรียนรู้ คือ ผลงานตามภารกิจที่กำหนด การสร้างศาสตร์หรือสร้างความรู้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติการกิจขององค์กรนั้น รวมทั้งการสร้างคน อันได้แก่ ผู้ที่ปฏิบัติงานอยู่ในองค์กร หรือมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับองค์กร จะเกิดการเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้แบบบูรณาการ โดยอาศัยการทำงานเป็นฐาน

องค์กรแห่งการเรียนรู้ จะมีลักษณะเป็นพลวัต (dynamic) มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของพัฒนาการด้านต่าง ๆ คล้ายมีชีวิต มีผลงานดีขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในด้านคุณภาพ ประสิทธิภาพ และการสร้างนวัตกรรม (innovation) รวมทั้งมีบุคลิกขององค์กร ในลักษณะที่เรียกว่า วัฒนธรรมองค์กร (Corporate Culture) ที่ผู้เกี่ยวข้องสัมพันธ์สามารถรู้สึกได้

การสร้างศาสตร์ หรือความรู้ ที่หลากหลาย ทั้งที่เกี่ยวกับงานที่เป็นเนื้องานขององค์กรนั้น ศาสตร์ด้านการจัดการ ศาสตร์ด้านองค์กรเรียนรู้ ศาสตร์เกี่ยวกับบุคคลเรียนรู้ เป็นต้น โดยอาจร่วมมือกับหน่วยงานวิชาการหรือองค์กรเรียนรู้ เพื่อการสร้างศาสตร์เหล่านี้บนฐานวัฒนธรรมและเศรษฐกิจไทย

การสร้างคน เพื่อให้มีความรู้และทักษะอันเกี่ยวกับงานขององค์กรและมีเจตคติ โลกทัศน์ วิธีคิดในลักษณะของ "บุคคลเรียนรู้" (Learning Person) รวมทั้งมีทักษะของการเป็นบุคคลเรียนรู้

^๑ วิจารณ์ พานิช,ศ.นพ.,องค์กรแห่งการเรียนรู้และการจัดการความรู้,สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม,บรรยายในหลักสูตร "การบริหารงานภาครัฐและกฎหมายมหาชน" รุ่นที่ ๑ สถาบันพระปกเกล้า ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๔๕, email: webmaster@kmi.or.th Copyright © Knowledge Management Institute (KMI) All Rights Reserved (๒๕๔๕-๕๗)

องค์กรแห่งการเรียนรู้ เป็นองค์กรที่ "ประหยัดพลังงาน" เพราะมีความสามารถในการ "รวมพลังภายใน" (องค์กร) และดึงดูดพลังจากภายนอก (องค์กร) เข้ามาใช้ในการสร้างผลลัพธ์ขององค์กร

องค์กรแห่งการเรียนรู้ พัฒนาสร้างสรรค์องค์กรโดยการผลิตผลงาน สร้างศาสตร์ และสร้างคน องค์กรแห่งการเรียนรู้ มีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกองค์กรอย่างชาญฉลาด องค์กรแห่งการเรียนรู้ มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันจากการกระทำ (interactive learning through action) ทั้งในหมู่บุคลากร และระหว่างองค์กรกับภายนอก

ศาสตร์อันว่าด้วยองค์กรแห่งการเรียนรู้ พัฒนามาจาก ๒ ทางเปรียบดั่งแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน คือ สายวิชาการ กับสายประสบการณ์ มาบรรจบกันเป็นศาสตร์ว่าด้วยองค์กรแห่งการเรียนรู้ในปัจจุบัน

ในสายวิชาการ กล่าวได้ว่า Peter M. Senge ผู้ก่อตั้งและผู้อำนวยการของ Center for Organizational Learning แห่ง MIT Sloan School of Management เป็นผู้นำในศาสตร์ด้านนี้ Peter Senge ได้เขียนหนังสือ The Fifth Discipline : The Art and Practice of the Learning Organization ออกพิมพ์จำหน่ายในปี ค.ศ.๑๙๙๐ เป็นหนังสือติดอันดับขายดีในสหรัฐอเมริกา เป็นที่แพร่หลายทั่วโลก และมีการแปลเป็นฉบับภาษาอื่น ๆ มากมาย หลังจากนั้น Peter Senge และคณะ ได้ตีพิมพ์หนังสือออกมาอีก ๒ เล่ม เพื่อช่วยแนะนำภาคปฏิบัติให้แก่องค์กรที่ต้องการเปลี่ยนแปลงไปสู่ "องค์กรแห่งการเรียนรู้" คือ The Fifth Discipline Field book : Strategies and Tools for Building a Learning Organization, 1994. และ The Dance of Change : The Challenges of Sustaining Momentum in Learning Organization, 1999. เวลานี้ Peter Senge เป็นประธานของ Society for Organizational Learning

ในสายประสบการณ์ ผู้ประยุคต์หลักการขององค์กรแห่งการเรียนรู้ โดยไม่มีทฤษฎีใด ๆ เลย จนประสบความสำเร็จสูงยิ่งในการก่อตั้งและสร้างความสำเร็จให้แก่บริษัท VISA International ผู้ให้บริการบัตรเครดิตวีซ่า คือ Dee Hock โดยทำงานในฐานะผู้บริหารสูงสุดอยู่ ๑๖ ปี จึงลาออกในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ กลับไปทำสวนเงียบ ๆ แต่ก็ครุ่นคิดถึงสิ่งที่ค้นพบจากการทำงานเรื่อยมา จนได้มีการแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นกับคนรุ่นหลังอีกหลายคน จึงเกิดแรงบันดาลใจเขียนหนังสือ Birth of the chaordic Age, 1999 ตั้งศัพท์ใหม่คือ คำว่า chaordic จากคำว่า chaos กับ order และตั้งองค์กร The Chaordic Commons (www.chaordic.org) ขึ้นมาจัดการฝึกอบรมเผยแพร่หลักการและให้บริการที่ปรึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์กรไปสู่องค์กรเคออร์ดิก (อ่านว่า เค-ออ-ดิก)

กล่าวโดยสรุปได้ว่าองค์กรแห่งการเรียนรู้ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมากต่อการทำงานขององค์กร หรือหน่วยงานต่างทั้งรัฐและเอกชน โดยการใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่าลดปัญหาการทำงาน มีการบริการอย่างต่อเนื่องไม่ขาดตอน มีประสิทธิภาพต่อการดำเนินการ มองในแง่การบริหารก่อให้เกิดการจัดการอย่างราบรื่นและเกิดประโยชน์แก่หน่วยงาน สังคม ประเทศชาติอย่างยิ่ง

Learning Organization หรือ การทำให้องค์กรเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ เป็นคำที่ใช้เรียกการรวมชุดของความคิดที่เกิดขึ้นมาจากการศึกษาเรื่องขององค์กร Chris Argyris ได้ให้แนวคิดทางด้าน Organization Learning ร่วมกับ Donald Schon ไว้ว่า เป็นกระบวนการที่สมาชิกขององค์กรให้การตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมภายในและภายนอก ด้วยการตรวจสอบและแก้ไขข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้นเสมอ ๆ ในองค์กร

Peter Senge^๒ แห่ง Massachusetts Institute of Technology กล่าวว่า องค์กรแห่งการเรียนรู้คือ สถานที่ซึ่งทุกคนสามารถขยายศักยภาพของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง สามารถสร้างผลงานตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ เป็นที่ซึ่งเกิดรูปแบบการคิดใหม่ๆ หลากหลายมากมาย ที่ซึ่งแต่ละคนมีอิสระที่จะสร้างแรงบันดาลใจ และเป็นທີ່ซึ่งทุกคนต่างเรียนรู้วิธีการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งองค์กรแห่งการเรียนรู้ในความหมายของปีเตอร์ เซนเก คือ องค์กรที่ซึ่งสมาชิกได้มีการขยายขอบเขตความสามารถของตนเองอย่างต่อเนื่องทั้งในระดับบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับองค์กร เพื่อนำไปสู่จุดมุ่งหมายที่บุคคลในระดับต่างๆ ต้องการอย่างแท้จริง ซึ่งประกอบไปด้วยวินัย ๕ ประการ ได้แก่ ความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษของบุคคล (personal mastery) แบบแผนทางจิตใจที่มองโลกตามความเป็นจริง (mental model) การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน (shared vision) การเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีม (team learning) และการคิดเชิงระบบ (systems thinking)

๑. Personal Mastery : มุ่งสู่ความเป็นเลิศ และรอบรู้ โดยมุ่งมั่นที่จะพัฒนาตนเองให้ไปถึงเป้าหมายด้วย การสร้างวิสัยทัศน์ส่วนตัว (Personal Vission) เมื่อลงมือกระทำและต้องมุ่งมั่นสร้างสรรค์จึงจำเป็นต้องมี แรงมุ่งมั่นใฝ่ดี (Creative Tention) มีการใช้ข้อมูลข้อเท็จจริงเพื่อคิดวิเคราะห์และตัดสินใจ (Commitment to the Truth) ที่ทำให้มีระบบการคิดตัดสินใจที่ดี รวมทั้งใช้การฝึกจิตใต้สำนึกในการทำงาน (Using Subconsciousness) ทำงานด้วยการดำเนินไปอย่างอัตโนมัติ

๒. Mental Model มีรูปแบบวิธีการคิดและมุมมองที่เปิดกว้าง ผลลัพธ์ที่จะเกิดจากรูปแบบแนวคิดนี้จะออกมาในรูปของผลลัพธ์ ๓ ลักษณะคือ เจตคติ หมายถึง ท่าที หรือความรู้สึกของบุคคล

^๒ Senge, P. M., *The fifth disciplines: the art and practice of learning organization*, (London: Century Business, 1990), p. 21.

ต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เหตุการณ์ หรือเรื่องราวใด ๆ ทศนคติแนวความคิดเห็นและกระบวนทัศน์ กรอบความคิด แนวปฏิบัติที่เราปฏิบัติตาม ๆ กันไป จนกระทั่งกลายเป็นวัฒนธรรมขององค์กร

๓. Shared Vision การสร้างและสานวิสัยทัศน์ วิสัยทัศน์องค์กร เป็นความมุ่งหวังขององค์กรที่ทุกคนต้องร่วมกันบูรณาการให้เกิดเป็นรูปธรรมในอนาคต ลักษณะวิสัยทัศน์องค์กรที่ดี คือ กลุ่มผู้นำต้องเป็นฝ่ายเริ่มนำเข้าสู่กระบวนการพัฒนาวิสัยทัศน์อย่างจริงจัง วิสัยทัศน์นั้นจะต้องมีรายละเอียดชัดเจน เพียงพอที่จะนำไปเป็นแนวทางปฏิบัติได้ วิสัยทัศน์องค์กรต้องเป็นภาพบวกต่อองค์กร

๔. Team Learn การเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีม องค์กรความมุ่งมั่นให้ทุกคนในทีมมีส่วนร่วมร่วมกันว่า เรากำลังทำอะไรและจะทำอะไรต่อไป ทำอย่างไร จะช่วยเพิ่มคุณค่าแก่ลูกค้า การเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีมขึ้นกับ ๒ ปัจจัย คือ IQ และEQ ประสานกับการเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีม และการสร้างภาวะผู้นำแก่ผู้นำองค์กรทุกระดับ

๕. System Thinking มีความคิดความเข้าใจเชิงระบบ ทุกคนควรมีความสามารถในการเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบนอกจากมองภาพรวมแล้ว ต้องมองรายละเอียดของส่วนประกอบย่อยในภาพนั้นให้ออกด้วย วินัยข้อนี้สามารถแก้ไขปัญหาที่สลับซับซ้อนต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีข้อจำกัดในการปรับใช้แนวคิดของ Learning Organization

๒.๑.๑ ความหมายองค์กรแห่งการเรียนรู้

ความรู้จาก Organization Learning เป็นหลักการที่ Peter Senge ได้รวบรวมจากแนวคิดของ Chris Argyris และ Donald Schon^๓ รวมถึงนักวิชาการท่านอื่น มาเขียนหนังสือเล่มแรก

^๓ วิบูลย์ จุง, องค์กรแห่งการเรียนรู้, <http://www.bloggang.com/mainblog.php?id=wbj&month=07-12-2007&group=29&gblog=11>, (๙ ตุลาคม ๒๕๕๓)

เกี่ยวกับ Learning Organization ซึ่งมีชื่อว่า .”The Fifth Discipline”แนวคิดของ Learning Organization

Chris Argyris และ Donald Schon ได้ให้คำนิยามการเรียนรู้สองรูปแบบที่มีความสำคัญในการสร้าง Learning Organization คือ Single Loop Learning (First Order / Corrective Learning) หมายถึง การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นแก่องค์กรเมื่อการทำงานบรรลุผลที่ต้องการลักษณะการเรียนรู้แบบที่สองเรียกว่า Double Loop Learning (Second Order/Generative Learning) หมายถึง การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อสิ่งที่ต้องการให้บรรลุผลหรือเป้าหมายไม่สอดคล้องกับผลการกระทำ

ความหมายของคำว่า "องค์กรแห่งการเรียนรู้" ยังไม่มีนิยามไว้อย่างตายตัว โดยความหมายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เป็นความหมายในความเข้าใจของนักวิชาการหลายท่าน ซึ่งอาจจะมีมุมมองที่แตกต่างกันออกไป แต่โดยแท้แล้ว ทุกคนต่างมองภาพความสำเร็จเป็นภาพเดียวกัน คือ ต้องการเห็นบุคลากรทุกระดับในองค์กรเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งในระดับตนเอง ผู้อื่น องค์กร ชุมชน สังคม และประเทศชาติ ตามลำดับ ซึ่งผู้วิจัย^๔ได้รวบรวมไว้ดังนี้

เซนเจ ได้ให้ความหมายของ "องค์กรแห่งการเรียนรู้"ว่าเป็นองค์กรที่คนมีการขยายความสามารถของพวกเขาได้อย่างต่อเนื่อง ด้วยการสร้างสรรค์ที่เป็นผลมาจากความปรารถนาอย่างแท้จริงของพวกเขา เป็นองค์กรที่มีรูปแบบการคิดแบบใหม่ และมีการแตกแขนงความคิดให้เกิดขึ้นเป็นองค์กรที่คนในองค์กรมีความปรารถนาร่วมกันอย่างเสรี โดยเป็นการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ด้วยวิธีการเรียนรู้กันในองค์กร

^๔ กิ่งแก้ว ศรีสาสิกุลรัตน์,องค์กรแห่งการเรียนรู้,<http://www.gotoknow.org/posts/193822/>, (๙

วัตคิน และมาร์ลิกค์ ได้ให้ความหมายของ " องค์กรแห่งการเรียนรู้" ว่าเป็นองค์กรที่ใช้คนในการสร้างความเป็นเลิศให้แก่องค์กร ขณะเดียวกันก็ใช้องค์กรในการสร้างความเป็นเลิศให้แก่คน โดยใช้การเรียนรู้เป็นกระบวนการเชิงกลยุทธ์ที่มีลักษณะต่อเนื่อง และบูรณาการเข้ากับการทำงาน และมีการกระจายการเชื่อมโยงการพึ่งพาทั้งในระดับบุคคล องค์กร และชุมชน

คิม สรุปว่า " องค์กรแห่งการเรียนรู้" เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่จะช่วยเพิ่มพูนทักษะความสามารถของสมาชิกในองค์กร เพื่อนำองค์กรไปสู่การปฏิบัติที่มีประสิทธิผล

โรส,สมิท โรเบิร์ต และไคลเนอร์ (Ross, Smith ,Roberts & Kleiner) สรุปว่า "องค์กรแห่งการเรียนรู้" เป็นกระบวนการในการทดสอบประสบการณ์อย่างต่อเนื่อง และปรับเปลี่ยนประสบการณ์เหล่านั้น ให้กลายเป็นองค์ความรู้ที่เอื้อประโยชน์ให้แก่องค์กร โดยเป็นการสนองต่อ

ซาง (Tsang) ได้ให้ความหมายว่า องค์กรแห่งการเรียนรู้ คือ ระบบของการบริหารและกล่าวว่ระบบ (System) หมายถึง ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของส่วนย่อยต่าง ๆ เพื่อรวมกันเป็นทั้งหมด ซึ่งไม่สามารถที่จะแบ่งระบบออกเป็นส่วนย่อยในการทำงานได้ ระบบจะเป็นตัวกำหนดหน้าที่พฤติกรรมและลักษณะของภาพรวมขององค์กรทั้งหมด องค์กรแห่งการเรียนรู้เปรียบเสมือนระบบที่ซับซ้อนของส่วนต่าง ๆ ซึ่งจะต้องทำงานขึ้นแก่กันประสานสัมพันธ์กัน

วรนาถ แสงจันทร์ สรุปได้ว่า "องค์กรแห่งการเรียนรู้" เป็นองค์กรที่มีการปฏิรูปอย่างต่อเนื่อง อกนวยความสะดวก กระตุ้น และสร้างบรรยากาศของการเรียนรู้ เน้นกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นทุกระดับ ซึ่งคนในองค์กรสามารถขยายขอบเขตความสามารถของตนอย่างต่อเนื่อง เพื่อนำไปสู่จุดหมายที่บุคคลในระดับต่าง ๆ ต้องการอย่างแท้จริง เป็นที่ซึ่งให้อิสระในการคิดสิ่งใหม่ ๆ ได้รับการยอมรับเอาใจใส่ เป็นที่ซึ่งบุคคลมีการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง มีการเรียนรู้กันทั้งบทเรียนที่ผิดพลาด และ

ประสบความสำเร็จ และสามารถนำความรู้มาปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของคนในองค์กร จนสามารถนำองค์กรไปสู่เป้าหมายที่ร่วมกันกำหนดไว้

เสาวรส บุณนาค ได้สรุปความหมายขององค์การแห่งการเรียนรู้ว่า หมายถึง องค์กรที่มีการ ปฏิรูปรูปอย่างต่อเนื่อง กระตุ้น อำนวยความสะดวกให้บุคลากรได้ขยายขอบเขตการเรียนรู้ เพื่อพัฒนา ความสามารถของตัวอย่างต่อเนื่อง รวดเร็ว ทั้งในระดับบุคคล ระดับกลุ่ม ระดับองค์กร โดยบุคลากร ได้นำสิ่งที่องค์กรสนับสนุนด้านการเรียนรู้มาใช้ในการพัฒนาตนเองและทีมงาน เพื่อนำไปสู่จุดหมาย ร่วมกันขององค์กร โดยการนำเทคโนโลยีที่ทันสมัยมาใช้ในการเรียนรู้

วิโรจน์ สารรัตนะ องค์กรแห่งการเรียนรู้ เป็นองค์การที่สมาชิกในองค์การมีความตื่นตัวและมี แรงบันดาลใจที่พัฒนาศักยภาพของตัวอย่างต่อเนื่อง มีความคิดริเริ่มที่จะสร้างสรรค์สิ่งแปลก ๆ ใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นกับองค์กร มีความสัมพันธ์เพื่อการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างสมาชิกตัวองค์กรเอง โดย ภาพรวมก็จะเป็นองค์การที่มุ่งจะแสวงหาความเป็นไปได้ และโอกาสเพื่อการพัฒนา เพื่อความเติบโต และเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสิ่งใหม่ ๆ อย่างต่อเนื่อง

จากความหมายของ "องค์กรแห่งการเรียนรู้" ที่กล่าวมาในข้างต้น ผู้วิจัยพอสรุปได้ว่า องค์กร แห่งการเรียนรู้ เป็นองค์ที่เอื้อให้บุคลากรในองค์การมีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองและผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา โดยใช้แนวทางการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เป็นมิติในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของคนในองค์การให้เกิด จิตสำนึกร่วมกันที่จะเรียนรู้กับผู้อื่นอย่างจริงจัง มีการแบ่งปัน และถ่ายทอดความรู้ซึ่งกันและกัน

๒.๑.๒ องค์ประกอบขององค์การแห่งการเรียนรู้

องค์การแห่งการเรียนรู้ คือ การพัฒนาศักยภาพและขีดความสามารถของคนทำงานบนพื้นฐานของการเรียนรู้ (Learning Base) โดยมีกระบวนการ^๕ ดังนี้

๑. กำหนดกลยุทธ์ที่เหมาะสมในเชิงปฏิบัติการ คือ

๑.๑ กลยุทธ์ชี้นำ (Surge Strategy) โดยคณะผู้บริหารระดับสูงร่วมรับผิดชอบและสนับสนุน

๑.๒ กลยุทธ์ปลูกฝัง (Cultivate Strategy) โดยให้คณะทำงานในสายงานด้านทรัพยากรบุคคลเป็นผู้รับผิดชอบ

๑.๓ กลยุทธ์ปฏิรูป (Transform Strategy) โดยคณะทำงานพิเศษจากทุก ๆ หน่วยงานในองค์การมาร่วมกันรับผิดชอบดำเนินการ

๒. กำหนดแผนงานให้ชัดเจน ดังนี้

๒.๑ ปรับโครงสร้างในการบริหารให้เป็นการทำงานแบบทีม

๒.๒ จัดทำแผนทรัพยากรบุคคลให้สอดคล้องกับโครงสร้างในการบริหารงานให้มีลักษณะเป็นการทำงานเป็นทีม โดยวางแผนพัฒนาองค์ความรู้ โดยการฝึกอบรม และพัฒนาประสบการณ์พร้อมทักษะจากการเรียนรู้ในที่ทำงาน

๒.๓ จัดทำแผนพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องใช้ประกอบการฝึกอบรม และการเรียนรู้ประเภทต่าง ๆ เช่น ห้องฝึกอบรม ห้องประชุม โสตทัศนูปกรณ์ เป็นต้น

๓. เปิดโอกาสให้ทุกคนได้รับรู้กลไกของการพัฒนาและผลกระทบทุก ๆ ด้านที่จะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลง

^๕<http://www.bloggang.com/mainblog.php?id=wbj&month=07-12-2007&group=29&gblog=11>, (๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๓).

๔. พัฒนาพื้นฐานสำคัญขององค์การเรียนรู้ดังนี้

๔.๑ มุ่งสู่ความเป็นเลิศ (Personal Mastery) เพื่อให้เก่งในทุก ๆ ด้าน เก่งในการเรียนรู้ เก่งคิด เก่งทำ มีไหวพริบบริบูรณ์ มีความเพียรพยายามตั้งแต่เยาว์วัยและใฝ่รู้อย่างเสมอดันเสมอ ปลาย เพื่อให้สอดคล้องกับโลกยุคโลกาภิวัตน์ซึ่งเป็นโลกแห่งการเรียนรู้ (Knowledge-based) ที่ต้องมีการเรียนรู้ไปตลอดชีวิต โดยมีการคำนึงถึงประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้

- การสร้างวิสัยทัศน์ส่วนตัว (Personal Vission) ซึ่งได้แก่ความคาดหวังของแต่ละคนที่ต้องการจะให้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นจริงในชีวิตของตน

- มุ่งมั่นสร้างสรรค์ (Creative Tension) มีความขยัน ใฝ่ดี มีพัฒนาการอยู่ตลอดเวลา
- ใช้ข้อมูลเพื่อวิเคราะห์และตัดสินใจ เพื่อให้มีระบบคิด และการตัดสินใจที่ดี
- ฝึกใช้จิตใต้สำนึก (Subconscious) สั่งงาน เพื่อให้การทำงานเป็นไปโดยอัตโนมัติ และได้ผลงานที่ดี

๔.๒ รูปแบบวิธีการคิดและมุมมองที่เปิดกว้าง (Mental Model) ซึ่งเกี่ยวข้องกับประสบการณ์ที่ได้สะสมมาตั้งแต่เด็กกับพื้นฐานของวุฒิภาวะทางอารมณ์ของแต่ละบุคคล ทำให้ความคิดและความเข้าใจของแต่ละคนแตกต่างกัน และหากปล่อยให้ต่างคนต่างคิดจะกลายเป็นปัญหาใหญ่เพราะมีการยึดติด กับรูปแบบและวิธีการที่ตนเองคุ้นเคย ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัว

๔.๓ การสร้างและสานวิสัยทัศน์ (Share Value) ให้ทุกคนได้รู้ได้เข้าใจ จะได้สนับสนุน และมีส่วนร่วมในการดำเนินการให้เป็นรูปธรรม โดยมีการนำวิสัยทัศน์ที่ได้สร้างขึ้นมาเป็นเป้าหมายของการกำหนดแผนกลยุทธ์ เพื่อสานให้วิสัยทัศน์เป็นจริงด้วยแผนการปฏิบัติต่อไป

๔.๔ การเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีม (Team Learn) เป็นการเน้นการทำงานเป็นทีมโดยให้ทุกคนในทีมงานใช้วิจารณ์งานร่วมกันตลอดเวลาว่า กำลังทำงานอะไร จะทำให้ดีขึ้นอย่างไร เป็นการเรียนรู้ร่วมกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลสามัคคี ขยันคิด ขยันเรียนรู้ และขยันทำด้วยความเชื่อว่าการเรียนรู้ในลักษณะนี้จะช่วยเสริมสร้างอัจฉริยภาพของทีมงาน

๔.๕ ความคิดความเข้าใจเชิงระบบ (System Thinking) เพื่อให้ทุกคนมีความเข้าใจชัดเจนถึงความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ ทำให้มองทุกสิ่งทุกอย่างเป็นภาพรวม จะได้สามารถเผชิญกับภาวะวิกฤติ และการแข่งขันได้

๕. พัฒนาพนักงานในระดับผู้นำองค์กร ไม่ว่าจะเป็นหัวหน้าโครงการ หรือหัวหน้าทีมงาน ให้มีความเข้าใจบทบาทของผู้นำในองค์กรการเรียนรู้จะได้มีการปฏิบัติให้มีคุณลักษณะเป็นผู้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ และเป็นผู้ให้การสนับสนุนผู้อื่นในการปฏิบัติงานให้ราบรื่น

๖. มอบหมายพันธกิจ (Mision) และกระบวนงานต่าง ๆ แก่ทีมงานเพื่อให้สามารถบริหารและรับผิดชอบด้วยตัวเองได้ เป็นการเพื่ออำนาจให้แก่พนักงาน จะได้เกิดความคล่องตัว

๗. สร้างวัฒนธรรมองค์การด้านการพัฒนา และปรับปรุงงานให้ดีขึ้นตลอดเวลา

๘. ทำการประเมินผล (Assessment) เพื่อปรับปรุงผลงานเสมอ

๒.๑.๓ แนวทางการจัดการความรู้

การจัดการความรู้มีความหมายและความสำคัญอย่างไรมีแนวทางการจัดการความรู้เป็นอย่างไร เป้าหมายของการจัดการความรู้คืออะไร ผลของการจัดการความรู้เป็นเช่นไร

๑. ความหมายและความสำคัญของการจัดการความรู้

จากการศึกษาเรื่องความหมายและประเภทของความรู้ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ประเด็นต่อมาที่ต้องทำการศึกษา มีรายละเอียดดังนี้ คือ

(๑) ความหมายของการจัดการความรู้

การจัดการความรู้ เป็นกระบวนการได้มาจากการรวบรวม การจัดการ การปฏิบัติที่ดีเยี่ยม และการใช้ประโยชน์จากองค์ความรู้ ทั้งความเชี่ยวชาญ ความชำนาญและประสบการณ์ที่สั่งสมมาในอดีตของตนเองและผู้อื่นที่กระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือในสมองของคน ในรูปของข้อมูลข่าวสาร ในเอกสารทั่วไป เอกสารทางธุรกิจมาพัฒนาให้เป็นระบบที่ดี

การจัดการความรู้มีนักวิชาการหลายท่านให้ความหมายของการจัดการความรู้ดังต่อไปนี้ คือ อีเลียส เอ็ม. อาวาด (Elias M. Awad) และ ฮัสสัน เอ็ม. กาซีรี (Hassan M. Ghaziri) ได้กล่าวว่า “การจัดการความรู้ เป็นกระบวนการของการได้รับและได้ใช้ประโยชน์จากความรู้ ความชำนาญขององค์กรที่ถูกสะสมมาจากที่ไหนก็ตามในเอกสารธุรกิจ ในฐานข้อมูล . . . หรือจากสมองของคน” เดวิท เจ. สกายมี (David J. Skyme) กล่าวถึง การจัดการความรู้ว่า หมายถึง “การจัดการที่เป็นระบบ . . . และเกี่ยวข้องกับกระบวนการของการสร้าง การสะสม การรวบรวม การแพร่กระจาย การใช้ และแสวงหาผลประโยชน์”^๗

ส่วนอาทเรย์ เคนเคนฮอลลี (Atreyi Kankanhalli) และคณะ กล่าวถึงการจัดการความรู้ว่า “เป็นการวางระบบและกระบวนการให้ได้มาโดยเฉพาะในองค์กร การจัดองค์กรและการสื่อสาร

^๖ Elias M. Awad, and Hassan M. Ghaziri, **Knowledge Management**, (Delhi : Dorling Kindersley, licenses of Pearson Education in South Asia, 2007), p. 2.

^๗ David J. Skyrme, **Management Extra Information And Knowledge Management**, (Amsterdam : Elsevier, 2009), p. 27.

ถ่ายทอดความรู้ของพนักงาน”^๘ เกรย์ เดนแฮม (Grey Denham) ให้ความหมายของการจัดการความรู้ “เป็นการประเมินทุนทางปัญญาที่เป็นจุดเด่นที่ต้องวิเคราะห์และมีศักยภาพอันเงื่อนไขของการเผยแพร่ความรู้ไปยังผู้ใช้เพื่อเป็นการป้องกันทุนทางปัญญาที่จะถดถอยลง จึงต้องแสวงหาโอกาสในการตัดสินใจให้ดีขึ้นในเรื่องสินค้าและบริการ ผ่านการเพิ่มทุนทางปัญญา เพิ่มคุณค่าและความยืดหยุ่น”^๙ ทาเคอุชิ และโนนากะ (Takeuchi & Nonaka) ได้กล่าวถึงความหมายของการจัดการความรู้ว่า “หมายถึง กระบวนการในการสร้างความรู้ใหม่อย่างต่อเนื่อง เผยแพร่ความรู้ทั่วองค์กรและนำไปเป็นส่วนประกอบสำคัญของผลิตภัณฑ์บริการ เทคโนโลยีและระบบใหม่ ๆ”^{๑๐} ฮิบเบิร์ด (Hibbard) ได้กล่าวถึงการจัดการความรู้ว่า “การจัดการความรู้ เป็กระบวนการรวบรวมความเชี่ยวชาญจากทุกแห่งที่อยู่ในสมองของคน ในฐานข้อมูล ในเอกสาร และกระจายมันไปในที่ซึ่งให้ผลตอบแทนสูงสุด”^{๑๑} เบนเน็ตและเบนเน็ต (Bennet & Bennet) ได้กล่าวถึงความหมายของการจัดการความรู้ว่า “คือกระบวนการที่เป็นระบบในการสร้าง รักษา และสนับสนุนให้องค์กรใช้ความรู้ของบุคคลและความรู้ของส่วนร่วมในการทำงาน”^{๑๒}

^๘ A. Kankanhalli et al, “Knowledge Management”, in **Knowledge Management System : Value Shop Creation**, edited by Petter Gottschalk, (Hershey, PA : IdeaGroup Publishing , 2000), p. 571.

^๙ อ้างใน ชัชวาลย์ วงษ์ประเสริฐ, **การจัดการความรู้ในองค์กรธุรกิจ**, หน้า ๒๐.

^{๑๐} อ้างใน ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, **องค์การแห่งความรู้ : จากแนวคิดสู่การปฏิบัติ**, หน้า ๔๕.

^{๑๑} Cited in Elias M. Awad and Hassan M. Ghaziri, **Knowledge Management**, p. 4.

^{๑๒} อ้างใน ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, **องค์การแห่งความรู้ : จากแนวคิดสู่การปฏิบัติ**, หน้า ๔๕.

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการส่วนหนึ่ง^{๑๓}มักอ้างถึงการให้ความหมายการจัดการความรู้ของ เบรน ดี. นิวแมน (Brain D. Newman) ที่ว่า “การจัดการความรู้เป็นกระบวนการสร้างความรู้ เผยแพร่ และ นำเอาความรู้ไปใช้ประโยชน์”^{๑๔}และจากความหมายที่ได้กล่าวข้างต้นแล้วความหมายของการจัดการ ความรู้ยังอธิบายได้เพิ่มเติมกว้างออกไปอีกหลายนัยด้วยกัน เนื่องจากมีหน่วยงานหรือองค์กรต่างๆ ได้ ได้นำการจัดการความรู้ไปปฏิบัติและนำมาอธิบายความหมายไว้ได้แก่ คณะทำงานการจัดการ ความรู้ขององค์การนาซ่า (Nasa Knowledge Management Team) ได้สรุปความหมายของการ จัดการความรู้ไว้ดังนี้คือ “การจัดการความรู้ คือ การได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสารที่เหมาะสม สำหรับ บุคลากรที่เหมาะสม ในเวลาที่เหมาะสม”^{๑๕} และหน่วยงานAPQC (American Productivity & Quality Center) อธิบายว่า “[การรวบรวมข้อมูลเป็นขั้นตอนหนึ่งของการจัดการความรู้] คือ การ ได้มา การรวบรวม และการจัดการการปฏิบัติที่ดีเยี่ยม . . . ไปสู่ผู้อื่นที่สามารถใช้ประโยชน์จากมัน ได้”^{๑๖}

ต่อมาในส่วนของประเทศไทยทั้งนักวิชาการชาวไทยและหน่วยงานต่างๆ ได้ให้ความหมาย ของการจัดการความรู้ไว้หลายนัยเช่นกัน ได้แก่ สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาระบบราชการ

^{๑๓} Kai Mertins, Peter Heisig, Jens Vorbeck, **Knowledge Management : Concepts and BestPractices**, (Berlin, New York : Springer, 2003), p. 17,

^{๑๔} Brian D.Newman, “An Open Discussion of Knowledge Management”, (1991),
<http://www.kmforum.org/what_is.htm>, (08 March, 2002).

^{๑๕} NASA Official: Jeanne M Holm:<<http://km.nasa.gov/whatis/index.html>>, (18 November, 2008).

^{๑๖} Cindy Hubert and Carla O’Dell, American Productivity & Quality Center, “SuccessfullyImplementing Knowledge Management : Lessons Learned and Best Practices”, in **Knowledge ManagementLessons Learned What Works and What Doesn’t**, edited by Michael E.D. Koenig; T. Kanti Srikantaiah;**American Society for Information Science**, (Medford, NJ. : Published for the American Society forInformation Science by Information Today, 2003), p. 72.

(ก.พ.ร.) ได้ให้ความหมายของการจัดการความรู้ในองค์กรไว้ ดังนี้ คือ “การจัดการความรู้ในองค์กร หมายถึง การรวบรวมองค์ความรู้ที่มีอยู่ในทุกส่วนในองค์กรซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือเอกสาร มาพัฒนาให้เป็นระบบ”^{๑๗} และในส่วนของบุคคลได้ให้ความหมายไว้ดังต่อไปนี้ คือ บุญดี บุญญาภิกิจและคณะ ได้กล่าวถึงความหมายของการจัดการความรู้ว่า “เป็นกระบวนการในการนำความรู้ที่มีอยู่หรือเรียนรู้มาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อองค์กรโดยผ่านกระบวนการต่างๆ เช่น การสร้าง รวบรวม และเปลี่ยนและใช้ความรู้ เป็นต้น”^{๑๘} ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์ สรุปลงถึงเรื่องการจัดการความรู้ว่า หมายถึง “กระบวนการในการสร้าง ประมวลเผยแพร่ และใช้ความรู้ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการดำเนินงาน”^{๑๙} พิเชษฐ์ บัญญัติ กล่าวสรุปลงถึงเรื่องการจัดการความรู้ว่า หมายถึง “กระบวนการที่ทำให้องค์กรสามารถเก็บ รับ สร้าง และต่อยอดองค์ความรู้ซึ่งสามารถนำมาใช้ในการพัฒนาองค์การให้ทำงานตอบสนองความต้องการของลูกค้าได้อย่างมีคุณภาพ”^{๒๐} วีรุธ มาชะศิริานนท์ กล่าวสรุปลงถึงเรื่องการจัดการความรู้ว่า “เป็นกระบวนการบริหารรูปแบบใหม่ที่เน้นการพัฒนากระบวนการ (business process) ควบคู่ไปกับการพัฒนาการเรียนรู้ (learning process)”^{๒๑} รัตนา ณ ลำพูน กล่าวสรุปว่าการจัดการความรู้ “เป็นกระบวนการนำความรู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมดที่เป็นประโยชน์และสำคัญต่อองค์กรมาจำแนกวิเคราะห์ จัดระเบียบเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าถึงและเผยแพร่”^{๒๒}

^{๑๗} กลิ่นจันทร์ เขียวเจริญ, สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาระบบราชการ (ก.พ.ร.), “การส่งเสริมการจัดการความรู้”, <http://www.opdc.go.th/special.php?spc_id=4&content_id=147>, (๑๓.พ.ค.๕๐).

^{๑๘} อ้างในทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, องค์การแห่งความรู้: จากแนวคิดสู่การปฏิบัติ, หน้า ๔๗.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๒๐} อ้างในกิริติ ยศยิ่งยง, การจัดการความรู้ในองค์กรและกรณีศึกษา, หน้า ๔๒.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ในเรื่องการจัดการความรู้ในประเทศไทยนั้นยังมีนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิท่านหนึ่งคือ ศ.นพ. วิจารณ์ พานิช ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการจัดการความรู้ในฐานะนักปฏิบัติได้กล่าวสรุปการจัดการความรู้ไว้ ดังนี้คือ

การจัดการความรู้เป็นการดำเนินการอย่างน้อย ๖ ประการต่อความรู้ (๑) การกำหนดความรู้หลักที่จำเป็นหรือสำคัญต่องานหรือกิจกรรมของกลุ่มหรือองค์กร (๒) การเสาะหาความรู้ที่ต้องการ (๓) การปรับปรุง ดัดแปลงหรือสร้างความรู้บางส่วน (๔) การประยุกต์ใช้ความรู้ในกิจการงานของตน (๕) การนำประสบการณ์จากการทำงานและการประยุกต์ใช้ความรู้มาแลกเปลี่ยนเรียนรู้และสกัด “ขุมความรู้” ออกมาบันทึกไว้ (๖) การจัดบันทึก “ขุมความรู้” และ “แก่นความรู้” สำหรับไว้ใช้งานและปรับปรุงเป็นชุดความรู้ที่ครบถ้วนลุ่มลึกและเชื่อมโยงมากขึ้น เหมาะต่อการใช้งานมากยิ่งขึ้น โดยที่การดำเนินการ ๖ ประการนี้บูรณาการให้เป็นเนื้อเดียวกัน^{๒๓}

อนึ่ง การให้ความหมายของนักวิชาการทั้งหลายข้างต้น นอกจากสนับสนุนการให้ความหมายของงานวิจัยฉบับนี้ข้างต้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการนำข้อมูลข่าวสารมาพัฒนาให้เป็นระบบที่ดีในระดับหนึ่งว่ามีความหมายครอบคลุมไปถึง การแพร่กระจายการสื่อสารถ่ายทอด การนำเอาความรู้ไปใช้ประโยชน์ และแสวงหาผลประโยชน์ เพื่อเพิ่มประสิทธิผลในการดำเนินงาน

ดังนั้น การพัฒนาให้เป็นระบบที่ดีนี้ต้องบูรณาการกระบวนการต่างๆ เข้าด้วยกันกับทั้งเทคโนโลยี โครงสร้างขององค์กร และยุทธศาสตร์ต่างๆ โดยที่กระบวนการต่างๆ นั้นประกอบไปด้วย การแสวงหาและจัดเก็บความรู้ การแบ่งปันความรู้ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การเข้าถึงความรู้ การสื่อสารถ่ายทอดความรู้ การสร้างความรู้ การประยุกต์ใช้ความรู้ การสร้างกิจกรรม การสร้างนวัตกรรม และ

^{๒๓} วิจารณ์ พานิช, การจัดการความรู้ฉบับนักปฏิบัติ, หน้า ๓.

การประเมินผล เป็นต้น ซึ่งกระบวนการต่างๆ นี้สามารถเรียกรวมได้ว่า กระบวนการสร้างความก้าวหน้าทันสมัยอย่างต่อเนื่อง

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการบูรณาการกระบวนการต่างๆ เข้าด้วยกันกับทั้งเทคโนโลยี โครงสร้างขององค์กร และยุทธศาสตร์ต่างๆ ดังกล่าว เช่น ในการแสวงหาข้อมูลซึ่งเป็นหนึ่งในกระบวนการนั้น จะต้องใช้เทคโนโลยีในการแสวงหาข้อมูล หนึ่งในเทคโนโลยีคือคอมพิวเตอร์สามารถเห็นได้ชัดเจนว่า หากขาดคอมพิวเตอร์ การแสวงหาข้อมูลย่อมมีประสิทธิภาพน้อยลง เป็นต้น นอกจากนี้ การแสวงหาข้อมูลยังต้องใช้โครงสร้างขององค์กรที่มีลักษณะยืดหยุ่นสูงไม่มีชั้นการบังคับบัญชา เนื่องจากสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ง่ายและรวดเร็ว ได้ทั้งแบบบุคคลต่อบุคคล และแบบทั้งคณะ ไม่เพียงเท่านั้น การแสวงหาข้อมูลยังต้องใช้ยุทธศาสตร์ เพื่อให้เหมาะสมกับการบริหารจัดการ สามารถปรับเปลี่ยนได้ทันกับสถานการณ์ และเป็นไปในทิศทางเดียวกันทั้งองค์กร

ทั้งหมดที่นำเสนอมานี้สามารถสรุปได้ว่า การจัดการความรู้ หมายถึงกระบวนการได้มา การรวบรวม การจัดการ การปฏิบัติที่ดีเยี่ยม การใช้ประโยชน์จากองค์ความรู้ ทั้งความเชี่ยวชาญ ความชำนาญและประสบการณ์ที่สั่งสมมาในอดีตของตนเองและผู้อื่นที่กระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือในสมองคน ในรูปของข้อมูล ข่าวสาร เอกสารทั่วไป เอกสารธุรกิจ มาพัฒนาให้เป็นระบบที่ดีด้วยการบูรณาการกระบวนการดังกล่าวเข้ากับ เทคโนโลยี โครงสร้างองค์กร และยุทธศาสตร์ต่างๆ

(๒) ความสำคัญของการจัดการความรู้

ความสำคัญของการจัดการความรู้เด่นชัดเป็นที่ยอมรับว่า ถ้าหากองค์กรใดมีการจัดการความรู้ที่พัฒนาให้เป็นระบบแล้วจะสามารถทำให้การลงทุนในธุรกิจนั้นมีความเสี่ยงน้อยลง มีต้นทุนต่ำ มีผลกำไรในการประกอบการสูง เนื่องจากปัจจุบันเป็นยุคระบบเศรษฐกิจใหม่ (The new economic) คือ สังคมฐานความรู้ อันเป็นโลกยุคสังคมข่าวสาร การจัดการความรู้เป็นเครื่องมือทาง

ธุรกิจที่สำคัญ ดังคำกล่าวที่ว่า “การเติบโตของความรู้และองค์กรธุรกิจมีความต้องการใช้ความรู้มากขึ้น ทำให้ลักษณะของการทำงานในองค์กรเปลี่ยนแปลงไป เป็นงานที่ต้องใช้ความรู้”

นอกจากนี้ ความรู้ยังเป็นสินทรัพย์ที่สำคัญและมีอยู่ในสมองมนุษย์ที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการสร้างความมั่งคั่งอันเป็นปัจจัยใหม่ในโลกยุคเศรษฐกิจใหม่ เช่น บริษัท ผลิตซอฟต์แวร์อย่างไมโครซอฟท์ ไม่มีโรงงานและมีทรัพย์สินที่จับต้องในสัดส่วนที่น้อยมาก มีเพียงบุคลากรในองค์กรที่เป็นทรัพย์สินที่ไม่สามารถจับต้องได้ คือ ความรู้ ทำให้การวัดความสำเร็จขององค์กรในปัจจุบันในยุคใหม่นี้ จะวัดความสามารถขององค์กรจากขีดความสามารถในการสร้าง “คุณค่าแลมูลค่าเพิ่มให้กับองค์กร หรือเรียกว่า “Value Creation” การบริหารจัดการจะใช้เครื่องมือที่นำมาสร้างคุณค่าในรูปของทรัพย์สินที่ไม่สามารถจับต้องได้ (intangible assets) เป็นหลัก ซึ่งผลที่เกิดขึ้นเป็นตัวชี้วัดถึงโอกาสและขีดความสามารถขององค์กรที่จะประสบความสำเร็จได้อย่างยั่งยืนในอนาคต จึงทำให้การจัดการความรู้เป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญในยุคสังคมฐานความรู้และยุคสารสนเทศนี้อันมีผลมาจากการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วของเศรษฐกิจยุคใหม่

การจัดการความรู้ยังมีความสำคัญอีกมาก เช่น (๑) ช่วยสร้างนวัตกรรมที่ส่งผลให้ผลิตภัณฑ์และบริการเกิดความแตกต่างจากคู่แข่งได้เปรียบทางการแข่งขัน มีอำนาจการต่อรองและสร้างความพอใจให้กับลูกค้า (๒) เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ในวิธีการปฏิบัติที่เป็นเลิศ(best practices) และกระบวนการทำงาน ทำให้เกิดการร่วมมือ ปฏิบัติงานทั้งเสริมสร้าง กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาตนเอง (๓) เพิ่มศักยภาพในการแข่งขันและผลผลิต (๔) เพิ่มประสิทธิภาพในการวางแผนตัดสินใจ และปฏิบัติงาน รวมถึงการตัดสินใจในการลงทุนและแก้ปัญหา และ (๕) สามารถนำสินทรัพย์ความรู้ที่มีอยู่ทั้งนอกและในองค์กรมาใช้ประโยชน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

กล่าวโดยสรุป การจัดการความรู้เป็นเครื่องมือที่สำคัญ ทำให้องค์กรสามารถดำเนินกิจการได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล ความสำคัญเด่นชัดยิ่งขึ้นในกิจการงานที่ต้องอาศัยความรู้เป็นสำคัญในการถ่ายทอดองค์ความรู้ส่งผ่านให้แก่บุคลากรในองค์กรเพื่อเพิ่มศักยภาพการทำงาน ให้เกิดการทำงานเป็นทีม

๒.๒ แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา

องค์กรแห่งการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนามีแนวคิดการเรียนรู้เพื่อให้เกิดองค์ความรู้และเสริมสร้างให้เกิดองค์กรแห่งการเรียนรู้

๓.๑.๑ แนวคิดการเรียนรู้เพื่อองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่การศึกษา ประวัติ วิถีปฏิบัติ และหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้ยึดมั่นในศีลธรรม กระทำแต่ความดี และสามารถนำหลักธรรมไปเป็นหลักประพฤติปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขในสังคม ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา ซึ่งแนวคิดการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า สิกขา คือการศึกษานั้นเอง ดังนั้นแนวคิดและวิธีการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานที่พุทธศาสนิกชนทุกคนจะต้องเข้าสู่แนวคิดของการศึกษาหรือเรียนรู้ให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมก่อน แล้วจึงน้อมนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์และมีความสุขทั้งแก่ตนเองครอบครัว ชุมชน สังคมและประเทศชาติ ซึ่งแนวคิดและวิธีการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาในที่นี้ได้กำหนดไว้รวม ๔ หลักธรรม คือ ไตรสิกขา อริยสัจ ๔ สติสัมปชัญญะ และโยนิโสมนสิการ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา

(๑) ความหมายของไตรสิกขา

คำว่า ไตรสิกขา สามารถแยกวิเคราะห์ออกได้เป็น ๒ คำ คือ ไตร แปลว่า ๓ อย่างหรือ ๓ ประการ หรือ ๓ ข้อ ส่วนคำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา หรือการเล่าเรียน หรือการเรียนรู้ หรือข้อที่จะต้องศึกษา หรือข้อที่จะต้องปฏิบัติ^{๒๔} ดังนั้น คำว่าไตรสิกขา จึงแปลว่า ข้อที่จะต้องศึกษา หรือข้อที่จะต้องปฏิบัติมี ๓ อย่าง ได้แก่ ศีล เรียกว่า สีสสิกขา สมาธิ เรียกว่า จิตสิกขา และปัญญา เรียกว่า ปัญญาสิกขา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งทั้ง ๓ อย่างนี้จะต้องมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน โดยเริ่มจาก ศีลก่อน นั่นคือบุคคลต้องมีศีลหรือต้องรักษาศีลก่อนเป็นอันดับแรก แล้วจึงเจริญสมาธิได้อย่างแน่วแน่ ต่อจากนั้นปัญญา คือการรู้แจ้งก็จะเกิดขึ้นในจิตใจของตนเอง

(๒) ความสัมพันธ์ของศีล – สมาธิ – ปัญญา

ในความสัมพันธ์ของศีล – สมาธิ – ปัญญา ตามแผนผังนี้สามารถวิเคราะห์ให้เห็นความเกี่ยวเนื่องกันได้ตามลำดับดังต่อไปนี้

ศีล หมายถึง ความประพฤติอันดีงาม^{๒๕} และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ความมีระเบียบวินัย และความมีกิริยามารยาทงดงาม เฉพาะอย่างยิ่งเน้นศีลในระดับการไม่เบียดเบียนหรือการอยู่ร่วมกันด้วยดี โดยสงบสุขในสังคม กล่าวคือ การไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกายการไม่ละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของกันและกัน การไม่ละเมิดต่อของรัก ไม่ประทุษร้ายจิตใจลบหลู่เกียรติ ทำลายตระกูลวงศ์ของกันและกัน การไม่หักรานลิดรอนผลประโยชน์กันด้วยวิธีประทุษร้ายทางวาจา และการไม่ซ้ำเติมตนเองด้วยสิ่งเสียดสี ซึ่งทำให้เสื่อมทรมานเสียสติสัมปชัญญะ ที่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งป้องกันจากความผิดพลาด เสียหาย และคุ้มตัวไว้ในคุณความดี

^{๒๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิชเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๙๐.

^{๒๕} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม สมาธิและแนวปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖.

สมาธิ หลักของพระพุทธศาสนา การบำเพ็ญสมาธิ ศีลเป็นตัวการสำคัญ โดยเฉพาะศีล ๕ ซึ่งเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐาน จัดความเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์ เมื่อมนุษย์มีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจเสียใจต่อเสียงตำหนิ หรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคมและไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตน จิตใจจึงจะปลอดโปร่ง สงบแน่วแน่ มุ่งมั่นต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำได้ ยิ่งคิดไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มุ่งมั่นแน่วแน่เท่าใด ความเป็นมนุษย์ก็ยิ่งสมบูรณ์เท่านั้น ความตั้งมั่นแห่งจิต หรือสมาธิจิตจึงเกิดขึ้นได้สมบูรณ์เพราะมีศีล ซึ่งเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานรองรับ และประกันความปลอดภัย

ปัญญา ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่ใด ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญาและจบลงด้วยปัญญา เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ ความเข้าใจ หรือมีความเชื่อมั่นถูกต้องเป็นพื้นฐานอยู่ก่อนแล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีวะ (ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงขั้นสุดท้าย คืออบรมปัญญาให้แก่กล้าจนพ้นจากอวิชชาปัญญานั้นเจริญงอกงามขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม เบื้องต้นอาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ระหว่างการฝึกอบรมต่อมา ความรู้ ความเข้าใจจะค่อย ๆ เพิ่มขึ้นด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผล การปฏิบัติที่เกิดมีในระบบการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่าง ๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจ สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ คือความรู้ ความเข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้ การเห็น ด้วยปัญญาของตนจริง ๆ โดยสมบูรณ์

ศีล – สมาธิ – ปัญญา จึงเป็นความต่อเนื่องกันของขบวนการฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังมีพุทธพจน์แสดงคำว่า

“ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิที่มีศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

จิต การฝึกอบรมจิตให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่าง ๆ ให้เข้มแข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญาเท่าทันสังขาร จิตจึงได้รับการพัฒนาคุณภาพจิต หรือเป็นการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

(๓) กระบวนการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา

กระบวนการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา เป็นการศึกษาและอบรมเกี่ยวกับ ศีล สมาธิและปัญญา นั่นคือ ถ้ามีการฝึกฝนด้านกาย และวาจา ให้ยิ่งขึ้นไป เรียกว่า อธิศีลสิกขา ถ้าฝึกฝนด้านจิตใจให้มีคุณภาพ เรียกว่า อธิจิตตสิกขา และถ้ามีการฝึกฝนอบรมด้านปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปเรียกว่า อธิปัญญาสิกขา ซึ่งมีดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา (ศีล) คือ การฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ

๒. อธิจิตตสิกขา (สมาธิ) คือ การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพสมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

๓. อธิปัญญาสิกขา (ปัญญา) คือ การฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้แก้ไขปัญหไปตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน^{๒๖} ซึ่งแต่ละขั้นตอนมีรายละเอียดดังนี้

^{๒๖} ทิ.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๗๒.

๑. อธิสัสสิกขา คือ ศิลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง การศึกษาด้านศิลปะ หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะเจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธ์ทางสังคมถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

สัสสิกขา เป็นไปเพื่อให้จิตอยู่ในสภาพเป็นปกติ ไม่ถูกกิเลสชั่วร้ายครอบงำ พร้อมทั้งจะเรียนรู้จิตในขั้นต่อไป วัตถุประสงค์การศึกษาเรื่องศิลปะ เพื่อให้กายวาจาสงบเรียบร้อย เป็นพื้นฐานให้จิตเกิดสัมมาสมาธิ ชนิดของศิลปะ ศิลมีหลายระดับ จำแนกง่าย ๆ แบ่งได้ ๓ กลุ่ม คือ ๑) ศิลในระดับจริยธรรม ๒) ศิลเพื่อการปฏิบัติธรรม ๓) ศิลของพระอริยบุคคล

๑) ศิลในระดับจริยธรรม ได้แก่ การงดเว้นการทำบาปอกุศลทางกายและวาจา เช่น ศิล ๕ ศิล ๑๐ และศิลป ๒๒๗ เป็นต้น ศิลชนิดนี้เกิดจากเจตนามั่นที่จะงดเว้นการทำ ความชั่วร้ายทางกายและวาจา ผู้มีศิลปะสามารถอยู่ร่วมในสังคมได้อย่างปกติสุข ตัดเครื่องรบกวณจิตใจให้ฟุ้งซ่านได้ศิลปะระดับนี้จำเป็นมากสำหรับนักปฏิบัติ อย่างน้อยที่สุดผู้ปฏิบัติจะต้องตั้งใจงดเว้นการทำบาปอกุศล ๕ ประการ คือ การฆ่า และทำร้ายคนและสัตว์ทั้งหลาย การเบียดเบียนประทุษร้ายทรัพย์สินของผู้อื่น การเบียดเบียนประทุษร้ายของรักของหวง เช่น บุตร ภรรยาของผู้อื่น การกล่าวเท็จ กล่าวส่อเสียด กล่าวคำหยาบและกล่าวเพ้อเจ้อ และการเสพสิ่งเสพติดอันเป็นเครื่องส่งเสริมความประมาทขาดสติของตน

๒) ศิลเพื่อการปฏิบัติธรรม ได้แก่ อินทริยสังวรศิลปะ เป็นศิลปะที่พัฒนาไปจากศิลปะในเชิงจริยธรรม อีกขั้นหนึ่ง เกิดจากการมีสติคุ้มครองรักษาจิตไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำ เมื่อมีการกระทบอารมณ์ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ เช่นเมื่อถูกคนด่าว่า จิตเกิดความโกรธก็มีสติรู้ทันความโกรธที่เกิดขึ้น ความโกรธนั้นจะครอบงำจิตไม่ได้ จิตจะเกิดความสงบตั้งมั่นเป็นปกติอยู่ ไม่มีเรื่องต้องทะเลาะวิวาท หรือทำร้ายกัน เป็นต้น อินทริยสังวร เป็นเครื่องมือฝึกสติได้เป็นอย่างดี นอกจากจะเป็นศิลปะแล้วยังเกื้อกูลต่อ

การเจริญวิปัสสนาด้วยการดูจิตในชีวิตประจำวันด้วย จึงเป็นสิ่งที่เพื่อนักปฏิบัติควรฝึกให้มากขึ้นในชีวิตประจำวันให้ได้

๓) ศิลของพระอริยบุคคล เป็นศิลปะที่พัฒนาไปจากอินทริยสังวรศิลป์อีกขั้นหนึ่ง เป็นศิลปอัตโนมัติที่ไม่ต้องจงใจรักษา เพราะพระอริยบุคคลตั้งแต่ระดับพระโสดาบันขึ้นไปถึงพระอนาคามีจะไม่กังวลสนใจ คอยนับถือเป็นข้อๆ แต่จะมีธรรม คือ สติ สมาสมาธิ และปัญญาเป็นเครื่องรักษาจิตให้เป็นปกติ ไม่ถูกกิเลสหยาบๆ ครอบงำจนถึงขั้นการทำผิดศีลในเชิงจริยธรรมได้ ส่วนพระอรหันต์นั้นจิตปราศจากอาสวกิเลสห่อหุ้ม จึงไม่มีทางที่จะเกิดกิเลสย่อมจิตได้อีก ดังนั้นจึงไม่จำเป็นต้องมีธรรมใดเป็นเครื่องรักษาจิตจากกิเลสอีกต่อไป

(๔) วิธีรักษาศีล

คนทั่วไปรักษาศีลด้วยการข่มใจไม่ให้ทำชั่ว แต่นักปฏิบัติควรรักษาศีลด้วยสติปัญญา คือเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายกระทบสัมผัส หรือใจรู้ธรรมารมณ์ต่าง ๆ หากจิตเกิดความยินดีพอใจก็รู้ทัน หากจิตเกิดความยินร้ายไม่พอใจก็รู้ทัน และหากจิตเฉยอยู่ก็รู้ทัน การรู้ทันนี้เป็นงานของสติ

เมื่อรู้ทันแล้วอกุศลที่ยังไม่เกิดจะไม่เกิด อกุศลที่เกิดอยู่แล้วจะดับไป อกุศลที่ยังไม่เกิดจะเกิด อกุศลที่เกิดแล้วจะเกิดง่ายยิ่งขึ้น และจะดียิ่งขึ้นไปอีกหากความรู้ทันสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นนั้นจะประกอบไปด้วยความรู้จริงหรือความเข้าใจด้วย คือรู้ว่าคุณยินดีพอใจหรือความยินร้ายไม่พอใจตลอดจนความเฉย ๆ นั้น เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงหรือเป็นสิ่งแปลกปลอมหรือเป็นสิ่งที่จิตปรุงแต่งขึ้นมาเป็นคราว ๆ ห้ามก็ไม่ได้ บังคับไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ชั่วขณะก็ดับไป การรู้ความจริงนี้เป็นงานของปัญญา

ศีล^{๒๗} คือ กุศลเจตนา เจตนางดเว้นไม่ล่วงละเมิดศีลที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ การงดเว้นตามสิกขาบท ที่ทรงบัญญัติ ต้องอาศัยกำลังกาย กำลังใจ มุ่งมั่นประพฤติปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ไม่ทอดทิ้งให้เป็นปกติ นำมาซึ่งความสงบระงับดับเวรภัยอันตราย

ความเป็นผู้มีศีลต้องไม่มีความบกพร่อง เปรียบน้ำสะอาดจะต้องไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งสกปรก ศีลของพระอริยเจ้า ๑) ศีลนั้นต้องไม่ขาด คือ ต้องไม่ฆ่า ไม่ทำร้ายสัตว์อื่น องค์ของปาณาติบาต ๕ ประการ คือ รู้ว่าสัตว์มีชีวิต มีจิตคิดจะฆ่า มีความพยายามฆ่า และสัตว์ตายด้วยความพยายาม ถ้าทำครบ คือ ขาดศีล ๒) ไม่ทะเล่ เช่นตั้งใจฆ่าสัตว์ แต่สัตว์ไม่ตาย การกระทำเช่นนี้แม้ศีลไม่ขาด แต่ท่านบอกว่า ทำให้ศีลทะเล่ ทำให้ศีลไม่บริสุทธิ์ ๓) ไม่ต่าง เช่นตั้งใจฆ่าสัตว์ แต่สัตว์ไม่ตาย การกระทำเช่นนี้แม้ศีลไม่ขาด แต่ท่านบอกว่า ทำให้ศีลไม่บริสุทธิ์ ๔) ไม่พริ้ว เช่น นำของคนอื่นมาซ่อนเพื่อล่อเล่น แม้จะไม่มีเจตนาลักของเขา แต่ทำให้เขาตกใจกังวล ท่านจึงกล่าวว่า ทำให้ศีลพริ้ว ไม่บริสุทธิ์ ๕) เป็นไท รักษาศีล สมาทานศีลด้วยความสำนึกเห็นคุณค่าของศีล เช่นรักษาศีลนี้ดี เพราะสงบระงับเวรภัยอันตรายต่าง ๆ รักษาเพราะต้องการผลประโยชน์ การรักษาย่างนี้เรียกว่ารักษาอย่างทาส เหมือนกับว่ามีใครมาบังคับให้รักษา ๖) ท่านผู้รู้สรรเสริญหรือรับรองว่าใช้ได้ คือ บัณฑิต นักปราชญ์พบเห็นยอมรับ นับถือ ยกย่องว่า เป็นผู้รักษาศีลได้ดี มีความบริสุทธิ์ ถูกต้อง ๗) ไม่ถูกมานะทิฐิเข้าครอบงำ คือ ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น หรือยกตนข่มคนอื่น ขาดเมตตาธรรม ศีลบริสุทธิ์ จะไม่ปล่อยให้มานะ ความถือตัว และทิฐิความถือผิด เช่นเห็นว่าการปฏิบัติความดีเพียงขั้นศีลเพียงพอแล้ว เข้าครอบงำจิตได้ ๘) เป็นไปเพื่อสมาธิ คือ สามารถควบคุมทางกาย วาจา ใจ ให้มีความสงบ เกิดปีติ จิตน้อมเข้าหาสืลानุสสติ คือ มีสติระลึกถึงศีลที่ตนรักษาจิตมีความตั้งมั่นเป็นสมาธิได้ในที่สุด เรียกว่า อริยกันตศีล

^{๒๗} พระเทพดิลก (ระแบบ จิตฺตยาโณ), อยู่เย็นเป็นสุข, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ แด่สืบเจ็ด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓-๑๓.

คือ ศิลที่พระอริยเจ้าชอบใจ พอใจ เป็นศิลปบริสุทธิ์ตามควรแก่ฐานะไม่ว่าจะเป็น ศิล ๕ ศิล ๘ ศิล ๑๐
ศิลป ๒๒๗

การที่จะรักษาศิลให้บริสุทธิ์ ต้องเริ่มที่ความพอใจศรัทธาในศิลป ปัญญาพิจารณาเห็นคุณค่า
ของศิลป รักษาศิลปจนกลายเป็นผู้มีศิลป พิจารณาเห็นประโยชน์ที่ตนพึงได้รับจากการรักษาความดีงาม
ของศิลปในระดับต่าง ๆ พิจารณาเห็นความจริง ศิลเป็นเหตุให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้รักษาตราบเท่าแก่
ชรา ศิลเป็นกำลังอย่างยอดเยี่ยม ศิลเป็นอาวุธที่ใช้ต่อสู้กับความชั่วได้อย่างดีเยี่ยม ศิลเป็นเครื่องประดับ
อย่างประเสริฐ ศิลเป็นเกราะอย่างอัศจรรย์ บุคคลจะได้โภคสมบัติก็เพราะศิลป บุคคลจะได้ความสุข
จนถึงบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ก็เพราะศิลป แม้การที่บุคคลจะสามารถสงบระงับดับเพลิงกิเลสและเพลิง
ทุกข์ได้ก็เพราะศิลป

กรณีศิลป ๕ สามารถสมาทานศิลปใหม่ได้ ศิล ๘ หรืออุโบสถศิลป กำหนดให้รักษาเพียงระยะเวลา
สั้น ๆ คือ วันหนึ่ง กับคืนหนึ่งเท่านั้น ศิล ๑๐ ศิลสำหรับสามเณร ถ้าบวชพร้อมไป เปิดโอกาสให้ต่อศิลป
ใหม่ คือรับศิลปใหม่ได้บางข้อ บางข้อกำหนดให้ลงทัณฑ์กรรม คือ ทำงานตามคำสั่งของอาจารย์อย่างใด
อย่างหนึ่ง เพื่อให้เกิดความสำนึก เมื่อทำผิดต้องรับโทษ เพื่อเป็นการกระตุ้นการสำรวมระวังให้เกิด
มากขึ้น ศิลของพระภิกษุ มี ๔ ข้อ เรียกว่า ปาราชิก ๔ คือ ๑) ภิกษุเสพเมถุนเป็นปาราชิก ๒) ภิกษุลัก
ของเขาเป็นปาราชิก ๓) ภิกษุฆ่ามนุษย์เป็นปาราชิก ๔) ภิกษุพูดอวดคุณพิเศษที่ไม่มีในตนเป็นปาราชิก
ปาราชิก แปลว่า ผู้พ่ายแพ้ ทั้ง ๔ ประการนี้ถือว่าเป็นความรุนแรง ถ้าภิกษุรูปใดล่วงละเมิด ภิกษุรูป
นั้นขาดจากความเป็นพระภิกษุ นอกจากนั้นยังมีอาบัติที่เป็นโทษเบา มีการกำหนดโทษให้ทรมาณ
ตนเองบ้าง สารภาพความผิดของตนด้วยการแสดงอาบัติ

การรักษาในตอนแรก ๆ ไม่อาจทำให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ อย่าท้อถอย ต้องมีความอุตสาหะ
พยายามในการสำรวมระวังรักษาศิล และให้มีความขะมักเขม้นในการรักษาศิล ศิลเน้นที่การควบคุม

อาการทางกายก็บวจาเป็นหลัก ความเป็นผู้มีศีลสามารถรู้ได้ด้วยการอยู่ร่วมกันนาน ๆ การสังเกต และการพิจารณา การมองของบุคคลอื่นในกรณีของตนเองสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงทางใจ คือ เห็นความเดือดร้อนใจ ความสับสนวุ่นวายใจลดลง แสดงว่า การรักษาศีลของตนดีขึ้น บางครั้งมอง ไม่เห็นความเปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้าในการประพฤติปฏิบัติรักษาศีลไม่ควรซ้ำเติมตนเองด้วยการ เลิกรักษาศีลเสีย

ในชั้นศีลประณีตยิ่งขึ้น พระพุทธองค์ทรงสอนว่า ให้บุคคลรักษาศีลที่พระโลกนาถทรงบัญญัติ เหมือนจามรีรักษาขนหาง นกตั๋ยติวิตรักษาฟองไข่ อธิบายว่า จามรีเป็นสัตว์มีขนหางสวยงามมาก จะ รักษาทะนุถนอมขนหางยิ่งกว่าชีวิต แม้บางครั้งมีอันตรายจากสัตว์อื่น เช่น เสือสิงโต เป็นต้น ในขณะที่ วังหนีอันตราย ขนหางไปเกี่ยวกับหนาม เป็นต้น จามรีหยุดแกะขนหางออกก่อนแม้จะตายก็ยอม แต่ ไม่ให้ขนหางของตนขาด จามรีรักษาขนหางยิ่งกว่าชีวิต เป็นตัวอย่างเพื่อเตือนจิตคนที่รักษาศีล ให้ทน ต่อความเจ็บปวดอันตราย แม้จะตายก็ไม่ยอมทำลายศีลของตน การกระทำเช่นนี้จะต้องเป็นคนที่มี ความศรัทธาเชื่อมั่นในศีลอย่างมั่นคง มีความพยายาม ไม่ท้อถอย พบความบริสุทธิ์ของศีล และความ สงบอันเกิดจากผลและอานิสงส์ของศีลตามสมควรแก่เหตุ

คนที่จะละเมิดศีลเพราะเหตุหลายประการ เช่น เพราะไม่ละอาย ไม่รู้ว่าเป็นความผิดเข้าใจว่า ทำได้ในสิ่งที่ทำไม่ได้ เข้าใจว่าทำไม่ได้ในสิ่งที่ทำได้ สงสัยว่าผิดหรือไม่ เพราะหลงลืมขาดสติ อีกสาเหตุ หนึ่งที่ละเมิดศีลไม่ได้มาจากตนเอง อาศัยแรงกระตุ้นจากภายนอก เพื่อป้องกันปัญหาตัดไฟแต่ต้นลม พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ให้พยายามไม่ไปในสถานที่ที่โจจร คือสถานที่ที่ไม่ควรไป เนื่องจากจิตใจของ คนเราอ่อนไหวง่าย เข้าไปในสถานที่ที่มีลักษณะกระตุ้น เร่งเร้าให้ผิดศีล ถ้าจิตใจไม่เข้มแข็งพอ โอกาส ที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ทำได้ยากมาก เหมือนเอาไฟไปวางใกล้เชื้อ โอกาสไฟลุกง่ายขึ้น

ดังนั้นบุคคลที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ก็ต้องอาศัยสติสัมปชัญญะของตน ระลึกถึงผลที่จะเกิดขึ้น สติสัมปชัญญะต้องมีมากพอต่อการตัดสินใจ เมื่อเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นโทษพยายามงดเว้นไม่กระทำ เพราะความจริงไม่ว่า ความดี ความชั่ว ความรู้ ความเขลา จุดเริ่มต้นต้องมาจากการสะสม เรื่องของความดี ความรู้ก็เช่นกันต้องสั่งสม

การรักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ต้องอาศัยคุณธรรม ตระหนักถึงความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ระลึกไว้ในปาริสุทธิศีลว่า เราจะทำปาริสุทธิศีล คือ ความหมั่นจดบริสุทธิแห่งศีลอันยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ใช้ปัญญาประคับประคองศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ต้องแสดงเจตนารมณ์ที่แน่วแน่มุ่งมั่นเพียรพยายามบากบั่น มุ่งมั่นเพื่อให้ตนสามารถสัมผัสผลอันบริสุทธิ์ของศีลในชั้นของศีล

การเจริญสมาธิและการพัฒนาปัญญา เหมือนกับการว่ายน้ำทวนกระแสน้ำเชี่ยว แม้มีคนลงว่ายน้ำกันเป็นจำนวนมาก แต่คนที่จะไปถึงจุดหมายปลายทางได้นั้นมีอยู่จำนวนไม่มากนัก ผู้มีปัญญาไม่ควรท้อถอย พยายามอดทนเรื่อยไปในการรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ เพราะศีลที่บุคคลรักษาดีแล้ว มั่นคงแล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ คือ ๑) เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ ๒) มีชื่อเสียง ๓) งามจากล้าหาญในสมาคมต่าง ๆ ๔) ไม่หลงตาย คือตายอย่างมีสติกำกับจิต ๕) ตายไปแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระพุทธองค์ทรงยกย่องศีลไว้ว่า “ศีลเป็นกำลังอันหาที่เปรียบมิได้ ศีลเป็นอาวุธอันยอดเยี่ยม ศีลเป็นอารมณ์อันประเสริฐ ศีลเป็นเกราะอันอัศจรรย์” นอกจากนี้ประโยชน์ของการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ยังมีอีกหลายประการ เช่น

๑) สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นปกติสุข ๒) ทำให้จิตเป็นปกติไม่ถูกกิเลสครอบงำและพร้อมที่จะพัฒนาจิตให้เกิดสัมมาสมาธิและปัญญาต่อไป ๓) เป็นการฝึกหัดการเจริญวิปัสสนาไปในตัว ๔) ทำให้จิตใจเข้มแข็งขึ้นและอนุสัยกิเลสจะค่อย ๆ อ่อนกำลังเพราะกิเลสหยาบ

ไม่ได้รับการตอบสนอง เป็นต้น สรุปแล้วการรักษาศีลด้วยการข่มใจทำให้จิตสงบจากกิเลสชั่วคราว แต่การรักษาศีลด้วยสติปัญญาเป็นการเจริญวิปัสสนาไปในตัว จะทำให้จิตพ้นกิเลสถาวรในอนาคตได้

พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย^{๒๘} ได้กล่าวถึงอานิสงส์แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๕ ประการ คือ ๑) บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์เป็นอันมาก ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุนี้ เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๒) กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมขจรไปนี้ เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๓) บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นชาติยบริษัทก็ตาม พรหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแก้วักלאไม่เก้อเงินในการเข้าไปนี้ เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๔) บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไม่หลงลืมสติตายนี้ เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๕) บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์นี้ เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

ดังที่กล่าวมานี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า แนวคิดการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขานั้น ผู้เรียนต้องเรียนรู้ให้รู้เกี่ยวกับศีลก่อนทั้งหลักการ วิธีการ อานิสงส์และโทษของการละเมิดศีลแล้วยื่อนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องและดีงามได้อย่างแท้จริง

๒. อธิจิตสิกขา คือ การศึกษาด้านจิตหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวายามะสัมมาสติ และสัมมาสมาธิเจริญอกงามขึ้นจนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรมมีคุณภาพจิตสมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต พัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การพัฒนาปัญญาได้ดี ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษา หรือกระบวนการเรียนรู้ต่อมาจากอภิสสิกขานั่นเอง

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔.

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

จิตศึกษา เป็นไปเพื่อให้จิตพร้อมที่จะเจริญปัญญาในชั้นการเรียนรู้วิริยาลังการ จิตเป็นมหากุศล ประกอบด้วยความสามารถที่ยังรู้ความจริงของสภาวะธรรม และเกิดขึ้นเองเพราะจิตรู้จักจดจำสภาวะธรรม (รูปนาม/กายใจ) ได้แม่นยำ จิตชนิดนี้ปราศจากนิรวณอันเป็นกิเลสชั้นกลาง มีความตั้งมั่นอ่อนเบา คล่องแคล่ว และชัดเจนในการรู้อารมณ์ตามความเป็นจริง วัตถุประสงค์ของการศึกษาเรื่องจิต เพื่อให้เกิดความตั้งมั่นเป็นมหากุศลจิต ประกอบด้วยปัญญา พร้อมทั้งจะเรียนรู้ความเป็นจริงของรูปนามต่อไป เรื่องที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับจิต มี ๒ เรื่อง คือ จิตชนิดใดเป็นกุศล จิตชนิดใดเป็นอกุศล และเรื่องจิตชนิดใดควรแก่การเจริญสมถกรรมฐาน จิตชนิดใดควรแก่การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ลักษณะของจิตที่เป็นกุศล จิตที่เป็นกุศลประกอบด้วยสิ่งดีงามหรือโสภณเจตสิก เมื่อประกอบแล้วย่อมทำให้จิตผ่องใสและตั้งอยู่ในความดีงาม โสภณเจตสิกมี ๒๕ จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

- ๑) สิ่งดีงามที่เกิดร่วมกับจิตที่เป็นกุศลทุกดวง
- ๒) สิ่งดีงามที่เป็นเครื่องงดเว้นการทำบาปทางกาย
- ๓) สิ่งดีงามที่แผ่ไปถึงสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่มีประมาณ
- ๔) ความเข้าใจความเป็นจริงในวิริยาลังการ ๔

การศึกษาหรือการเจริญสมาธิ เป็นเรื่องของการฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ในด้านคุณธรรม เช่น ความเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความรับผิดชอบ ความแน่วแน่

มั่นคง ความเป็นสติ สมาธิ และในด้านความสุข เช่น ความอึดใจ ความร่าเริงเบิกบานใจความสดชื่นผ่องใส ความรู้สึกพอใจ พุดสัน ๆ ว่าพัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ เจริญอภิสมาสีจนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ซึ่งปัญญาสิกขานี้เป็นไปเพื่อให้จิตเกิดความรู้แจ้งในอริยสัจ เป็นเครื่องละกิเลสชั้นละเอียด คือ สังโยชน์รวมทั้งอวิชชา จิตจะรู้แจ้งอริยสัจได้ด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นกระบวนการเรียนรู้ความเป็นจริงของทุกข์หรือรูปนาม/กายใจ จนจิตทำลายความยึดถือรูปนามลงได้แล้ว จิตจึงเข้าถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงได้อย่างถาวร อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ซึ่งการเจริญปัญญานี้เป็นการเรียนรู้จิตเพื่อการเจริญปัญญา เป็นการเรียนรู้เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงและหลุดพ้นจากกองทุกข์กองกิเลส เป็นเครื่องยับยั้ง ช่ม และประหารกิเลสอย่างหายาก กลาง และละเอียด กระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน แต่หัวใจของการเรียนเป็นสิ่งเดียวกัน คือให้มโนสติอยู่เนื่อง ๆ เพราะปัญญาในทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อ ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การรู้จักวินิจฉัยไตร่ตรอง ตรวจสอบ คิดการต่าง ๆ สร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่งเน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริงหรือรู้เห็นตามที่เป็นจริง ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวงจนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสระภาพโดยสมบูรณ์

หลักไตรสิกขาทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมานี้ เป็นส่วนประกอบของชีวิตที่ดีงาม เราก็ฝึกคนให้เจริญงอกงามในองค์ประกอบเหล่านี้ และให้องค์ประกอบเหล่านี้ไปสู่การเข้าถึงอิสรภาพและสันติสุขที่แท้จริง

๒) แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ ๔

แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาตามหลักอริยสัจ ๔ เป็นการศึกษา หรือฝึกฝนอบรมในหลักธรรมขั้นสูงที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง แล้วนำไปปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ รูป ปรากฏว่าโกณฑัญญะได้ตรัสรู้ตามนับเป็นพระสงฆ์องค์แรกในโลก จึงขอนำเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้เรื่องอริยสัจ ตามลำดับดังต่อไปนี้

(๑) ความหมายของอริยสัจ ๔

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒^{๒๙} ได้ให้ความหมายไว้ว่าอริยสัจ หมายถึง ความจริงของพระอริยะ ความจริงอันประเสริฐ ซึ่งธรรมสำคัญหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา มี ๔ ข้อคือ ๑) ทุกข์ ๒) ทุกขสมุทัย ๓) ทุกขนิโรธ ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือมรรคและในอีกความหมายหนึ่ง อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐหรือความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะมี ๔ อย่างคือ ทุกข์สมุทัย นิโรธ และมรรค หรือมีชื่อเรียกเต็ม ๆ ว่า ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ พระเทพดิลก (ระแบบ จิตตญาโณ)^{๓๐} ได้ให้ความหมายไว้ว่า อริยสัจ คือความจริงอันแท้จริง หรือความจริงที่ทำให้บุคคลผู้เห็นอริยสัจให้เป็นพระอริยสัจ เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ความจริงมี ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค

^{๒๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๑๓๗.

^{๓๐} พระเทพดิลก (ระแบบ จิตตญาโณ), ธรรมปริทรรศน์, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๗๑.

(๒) องค์ประกอบของอริยสัจ

อริยสัจธรรม เป็นหลักธรรมที่ถือว่าเป็นแม่บทของพระพุทธศาสนาในการแก้ปัญหาเพราะมนุษย์ทุกคนเมื่อเกิดมาแล้วย่อมประสบกับปัญหา หรือมีปัญหาเกิดขึ้นตลอดเวลา ดังนั้นเมื่อมีปัญหาที่เป็นหน้าที่ของมนุษย์ที่จะต้องแสวงหาแนวทาง หรือวิธีในการแก้ปัญหาเหล่านั้น แต่การแก้ปัญหาทางพระพุทธศาสนาเป็นวิธีการที่ใช้ปัญญา หรือแก้ปัญหาตามระบบเหตุและผล หรือใช้หลักอริยสัจนั่นเอง ซึ่งองค์ประกอบในการแก้ปัญหาตามหลักของอริยสัจนั้นมี ๔ ประการดังต่อไปนี้

๑. ทุกข์ หรือทุกข์อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ คือความทุกข์ได้แก่ สภาพหรือสภาวะที่เกิดขึ้นแล้วทนอยู่ได้ยาก หรือลำบาก นั่นคือเมื่อสภาพทุกข์นั้นเกิดขึ้นแล้วมีการรับรู้จากการสัมผัส หรือถูกต้องก็เกิดทุกข์เวทนา ซึ่งทุกข์อริยสัจเป็นทุกข์ที่มนุษย์แต่ละคนเป็นผู้สร้างขึ้น กับทุกข์ที่ต้องมี ต้องเป็น ต้องเกิดอย่างแท้จริง แก่ทุกรูปทุกคนไม่ละเว้นใคร ๆ ทั้งนั้น ซึ่งความทุกข์ที่เป็นของแน่นอนที่ทุกคนต้องประสบนั้นมี ๘ อย่างดังนี้

๑) ความเกิด เป็นทุกข์ (ชาติปิ ทุกขา) อันที่จริงในประเด็นนี้เป็นทุกข์อันมีมาแต่การเกิด เช่น การเกิดก่อให้เกิดความทุกข์ นอนคุดคู้อยู่ในครรภ์ของมารดานานถึง ๙ เดือน ก็เป็นทุกข์การรับรู้ในสัมผัส รับรู้ความหิว กระจาย การขับถ่าย ความร้อน – ความหนาว การนั่ง – นอนนาน ๆ ก็เป็นทุกข์ ร่างกายก็ต้องดูแลรักษา มันก็ต้องรักษาไม่ให้เหม็นเน่าพุพอง เป็นต้น เมื่อความเกิดเป็นทุกข์ดังกล่าวมานี้ ความทุกข์อื่น ๆ อีกมากก็พึงต้องเกิดตามมาเป็นธรรมดาไม่มีผู้ใดหลบหนีไปได้แม้แต่คนเดียว

๒) ความแก่ เป็นทุกข์ (ชราปิ ทุกขา) เมื่อคนเราเกิดมาแล้วก็ต้องประสบพบกับความแก่ ความเฒ่า ความชรา ความถดถอย หรือห้ามไม่ให้แก่ไม่ได้ เกิดความวิตกกังวลในความแก่ชราภาพสิ่งทั้งหลายเหล่านี้ พึงเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ดังนั้นความแก่จึงเป็นความทุกข์ของมนุษย์

๓) ความเจ็บ เป็นทุกข์ (คิลานังปิ ทุกขัง) ความเจ็บไข้ได้ป่วย ความเจ็บปวด ต่อการกระทบกับผัสสะต่าง ๆ ความวิตกกังวลรุ่มวายในความเจ็บป่วยต่าง ๆ อันพึงเกิดขึ้นตามธรรมดาที่เป็นทุกข์ หรือโทษพิษต่าง ๆ ทางสังขารร่างกายที่เกิดขึ้นโดยธรรมดา หรือโดยธรรมชาติก็ล้วนแต่เป็นความทุกข์ทั้งปวง

๔) ความตาย เป็นทุกข์ (มรณัมปิ ทุกขัง) เป็นความทุกข์ที่เกี่ยวกับความตาย ความวิตกกังวลในความตาย ความกลัวที่จะตาย ความวิตกกังวลว่าจะตายที่ไหน และตายอย่างไรรวมทั้งกังวลว่าเมื่อตายเพราะกายแตกแล้วจะไปเกิดในภพภูมิอะไร ไปสวรรค์ก็สบายใจแต่ถ้าไปสู่นรกอบายภูมิ หรือเปรต เป็นต้นก็เป็นทุกข์ใจ สิ่งทั้ง ๔ ประการนี้ ก่อให้เกิดความทุกข์ตั้งแต่ยังไม่หลุดจากครรภ์ของมารดา และเมื่อเกิดมาแล้วก็พบกับความทุกข์ในเรื่องความเจ็บ ความแก่และตาย ดังนั้นทุกข์จึงพบกับความทุกข์ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่

๑. ปราบณาสิ่งใดไม่ได้ในสิ่งนั้น เป็นทุกข์ (โสกะปะริเทวะทุกขะโทมะนัสสุปายาสาปิ ทุกขา) เป็นความทุกข์อันเกิดแต่ความไม่สมหวัง ความไม่ได้ตามปรารถนา แม้ว่าจะสมหวังบ้างก็ยังถือว่าเป็นความทุกข์ และความทุกข์อีกนัยหนึ่งก็คือความทุกข์ที่เกิดจากความเศร้าโศกเสียใจ ความรำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ หรือความคับแค้นใจ รวมทั้งความโกรธและความเกลียด เป็นต้น สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งนั้น

๒. การประกอบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ (อปปิเยหิ สัมปะโยโค ทุกโข) เป็นความทุกข์อันเกิดแต่การประสบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ไม่ถูกใจ หรือสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา หรือสิ่งที่ไม่รักใคร่ หรือสิ่งที่ไม่ต้องการ หรือได้สิ่งที่รักใคร่บ้างแต่ก็ไม่จริงยั่งยืน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดความทุกข์ได้ตลอดเวลา โดยไม่มีใครหนีพ้นไปได้

๓. การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก เป็นทุกข์ (ปิเยหิ วิปะโยโค ทุกฺโข) เป็นความทุกข์อันเกิดจากการพลัดพราก การเสื่อม การแปรปรวน การจากไป หรือการดับไป จึงเป็นการสูญเสียสิ่งต่าง ๆ อันเป็นที่รักทั้งในบุคคล สัตว์ วัตถุสิ่งของ อันเป็นที่รักที่ชอบและที่หวงแหน ซึ่งเป็นการพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจ ล้วนแต่เป็นความทุกข์ทั้งนั้น

๔. ประราณาสังโศกได้สิ่งนั้น เป็นทุกข์ (ยัมปิฉัง นะละภะติ ตัมปิ ทุกฺขัง) เป็นความทุกข์อันเกิดจากตั้งความหวัง หรือความปรารถนาจะได้สิ่งใด ๆ แล้วไม่ได้สิ่งนั้น ๆ หรือนั่ง – นอน รอคอยสิ่งที่ปรารถนา ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งปวง

ทุกข์อริยสัจทั้ง ๘ ประการดังกล่าวมาอย่างย่อ ๆ นี้ ครอบคลุมสรรพทุกข์ทุกอย่างบรรดามีในโลกนี้อย่างสมบูรณ์ ครบถ้วนไม่บกพร่องแม้แต่น้อยที่มนุษย์ทุกคนจะต้องประสบ เมื่อประสบก็เกิดความทุกข์ที่ทนได้ยาก ดังนั้นสรรพทุกข์เหล่านี้ถ้าจะกล่าวอย่างสรุปก็ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ (สังขิตเตนะ ปญฺจุปาทานขันธา ทุกฺขา) คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นตัวทุกข์ ซึ่งเรียกว่า รูปกับนาม ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๓๑} ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือนวโกวาทไว้ว่า ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ได้ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นของทนได้ยาก

๒. สมุทัย หรือทุกข์สมุทัยอริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐคือ เหตุปัจจัยหรือมูลเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิดเพลินภพ และอารมณ์นั้น ๆ กล่าวคือ ความผูกพันในกามคุณอารมณ์ ความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง และความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ (ยายัง ตัณหา โปโนภาวิกา นันทิราคะ

^{๓๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท หลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๑.

สะหะคะตา ตัตตระตัตตราภินันทินี เสยถิทัถ กามตัณหา ภาวะตัณหา วิภาวะตัณหา)^{๓๒} ดังนั้นสมุทัยก็คือ เหตุให้เกิดทุกข์ หรือการที่มนุษย์ประสบความทุกข์ คือเกิด แก่ เจ็บ และตายนี้ เป็นผลมาจากสมุทัย ซึ่งมีเหตุเป็นแดนเกิด ถ้าไม่มีสมุทัยทุกข์ก็ไม่เกิด ซึ่งสมุทัยอริยสัจ คือตัณหา ที่ทำให้เกิดภพใหม่ อันได้แก่ ความอยาก ความติดเพลีน ความติดใจอยาก ความติดใจชอบ และความยินดี ยินร้าย รวมทั้งการติดใจในรสอร่อยของโลก เป็นต้น ที่เรียกว่า ตัณหา มี ๓ ประการคือ

๑) กามตัณหา คือ ความอยากได้ เป็นความทะเยอทะยานอยากในวัตถุทางกาย หรือในกามคุณ ด้วยอำนาจของกิเลสและอวิชชา อันเป็นความอยากหรือไม่อยากในรูป เสียง กลิ่น รสและสัมผัส เช่น มนุษย์เห็นคนที่มีรูปร่างสวยงามก็เกิดความอยากในรูปที่เห็นนั้น เป็นต้น

๒) ภวตัณหา คือ ความอยากมี อยากเป็น ด้วยอำนาจสัสสตทิฐิอันเป็นความอยากทางจิต ที่อยากเป็นโน้น เป็นนี้ เช่น อยากเป็นพระราชา อยากเป็นคนมีรูปร่างงาม เป็นต้น

๓) วิภวตัณหา คือ ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น อันเป็นความทะเยอทะยานอยากในความไม่มี ไม่เป็น จนขาดสูญไปเลยด้วยอำนาจอุจเฉททิฐิ อันเป็นความอยากทางจิต หรือความอยากดับสูญ หรือเป็นความอยากไม่เกิด ไม่มี และไม่เป็น

สมุทัย คือมูลเหตุให้เกิดทุกข์อริยสัจ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๓๓} ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า ตัณหา คือความทะเยอทะยานอยากได้ชื่อว่าสมุทัย เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตัณหานี้มี ๓ ประเภทคือ ตัณหาความอยากในอารมณ์ ที่น่ารักใคร่ เรียกว่ากามตัณหา ตัณหาความอยากเป็นโน้น เป็นนี้ เรียกว่าภวตัณหา และตัณหาความอยากไม่เป็นโน้นเป็นนี้เรียกว่าวิภวตัณหา การเรียนรู้เรื่องสมุทัย คือตัณหาทั้ง ๓ ประเภทนี้ เป็นการเรียนรู้เพื่อกำจัดหรือเพื่อละ (ทุกข์สมุทโย อริยสัจ

^{๓๒} พระคันธสาราภังค์, **บทสวดมนต์พระปริตรธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๓๓} อ้างแล้ว, หน้า ๔๑.

ปหานัน) คือให้ละหรือกำจัดให้หมดสิ้นไป ด้วยการกำจัดที่ต้นเหตุของปัญหาของแต่ละทุกข์ คือละ
ตัณหาทั้ง ๓ ประเภทให้ได้ก่อนแล้วทุกขอริยสัจก็จะหมดไป

๓. นิโรธ หรือทุกขนิโรธอริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ คือการดับทุกข์เป็นการ
บำเพ็ญเพียรทางจิตจนบรรลุมานด้วยการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวน จนหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาและ
อุปาทานทั้งสิ้น ซึ่งถือว่าเป็นผลของการดับทุกข์ ผลของการดับกิเลส ตัณหาและอุปาทาน อัน
เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันตามวงจรแห่งจิต ทำให้จิตเกิดความสุขสงบ บริสุทธิ์ ผ่องใสเบิกบาน เบากาย
และเบาใจ ซึ่งทุกขนิโรธอริยสัจพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ไว้ว่า (อิทัมปิ ปะ
นะ ภิกขเว ทุกขนิโรธ อริยสัจจัง โย ตัสสะเยวะ ตัณหายะ อะเสสเสววิราคะนิโรธ จาโค ปะภินิสสัคโค
มุตติ อะนาละโย) แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายอริยสัจ คือทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิทตัณหานั้น
ทั้งหมด ความสละตัณหานั้น ความปล่อยตัณหานั้นความวางตัณหานั้น และความไม่พัวพันตัณหานั้น
ซึ่งทุกขนิโรธควรทำให้แจ้ง (ทุกขนิโรธอริยสัจจํ สจฺจิกเตนนิ) คือควรทำให้แจ้งประจักษ์แก่ตนเอง อัน
เป็นภาวะที่เกิดจากการปฏิบัติที่ถูกต้อง ให้เข้าถึงสภาวะที่ปราศจากปัญหา หรือความทุกข์เพื่อให้
บรรลุดุจดหมายที่ต้องการ คือการดับสนิทตัณหาทั้งปวงเสียได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาว
ชิรญาณวโรรส^{๓๔} ได้ทรงนิพนธ์ไว้อย่างสั้น ๆ ว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ คือการดับตัณหาได้สิ้นเชิง ทุกข์ดับ
ไปหมด ได้ชื่อว่านิโรธ เพราะเป็นการดับทุกข์

๔. มรรค หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐคือทางให้ถึง
ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้พ้นทุกข์ หรือทางปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ หรือดับกิเลส ตัณหาและอุปาทาน ซึ่ง
ในมรรคนี้เป็นการเรียนรู้เพื่อการเจริญ หรือควรเจริญ ควรปฏิบัติ อันเป็นกิจในมรรคที่ว่า
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาและกระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหาคือ

^{๓๔} อ้างแล้ว, หน้า ๔๑.

ความทุกข์โดยข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงการดับทุกข์ ได้แก่ ปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ซึ่งเป็นทางปฏิบัติให้พ้นทุกข์มีดังนี้

๑) สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) คือปัญญาอันเห็นชอบ เข้าใจชอบตามความเป็นจริง อันเป็นความเห็นเกี่ยวกับทุกข์ มีความเห็นชอบที่จะออกจากทุกข์ หรือมีความเห็นชอบที่จะปฏิบัติให้พ้นทุกข์ อย่างถูกต้อง เห็นหรือเข้าใจในไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือเห็นชอบตามธรรมนองคลองธรรมว่า ทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว มารดา – บิดามีอุปการคุณแก่บุตร – ธิดา เป็นต้น

๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) คือปัญญาอันดำริชอบ เป็นการดำริในการออกจากกามดำริในการไม่พยาบาท หรือดำริในการไม่เบียดเบียน แต่คิดหาทางให้พ้นไปจากทุกข์ด้วยปัญญา

๓) สัมมาวาจา (วาจาชอบ) คือเจรจาชอบ หรือวาจาชอบ อันเป็นการประพฤติดีทางวาจา ด้วยการพูดที่ไพเราะก่อให้เกิดคุณประโยชน์ พูดแล้วสบายกาย – สบายใจ ทั้งผู้พูดและผู้ฟังกล่าวโดยสุจริตคือเว้นจากวจีทุจริต ๔ อย่างคือ พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อซึ่งนับได้ว่าเป็นการรักษาศีลข้อที่ ๔ นั้นเอง

๔) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) คือทำการชอบ หรือทำการงานชอบ ซึ่งไม่ประพฤติดีทางกาย ทำให้ใจ – กายสบาย ไม่มีศัตรู ใจและกายผ่องใส อันเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติขั้นสมาธิในที่สุด นั่นคือท่านให้เว้นจากกายทุจริต ๓ ประการ ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ และไม่ประพฤติดีในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) คือเลี้ยงชีวิตชอบ ได้แก่ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพที่สุจริต การประกอบอาชีพที่สุจริตถูกต้องตามธรรมนองคลองธรรมเป็นอาชีพที่ทำให้กาย – ใจผ่องใส ปราศจากศัตรูคู่อริและบ้านเมืองนั้นคือละมิฉฉาชีพทุกอย่างที่ผิดทั้งทางธรรมและทางโลก

๖) สัมมาวายามะ (เพียรชอบ) คือเพียรชอบ หรือพยายามชอบ ซึ่งเป็นการปลุกความพอใจ ประครองจิตไว้ ย่อมปรารถนความเพียรเป็นสำคัญ เป็นการตั้งความเพียรพยายามที่จะไม่ทำความชั่ว แต่

เพียรพยายามที่จะสร้างแต่ความดีงามเพื่อให้เกิดความยั่งยืน ความไพบุลย์ ความเจริญยิ่งขึ้นเพียรในการปฏิบัติแก้ไขข้อบกพร่อง ซึ่งความเพียรหรือพยายามชอบนี้ท่านให้เพียรชอบใน ๔ สถาน^{๓๕} คือ

- (๑) สักรปธาน เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน
- (๒) ปทานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
- (๓) ภาวนาปธาน เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน
- (๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป

ความเพียร ๔ อย่างนี้เป็นความเพียรชอบที่ควรประกอบให้มีในตน

๓) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) คือระลึกชอบได้ตลอดเวลา หรือมีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมมีสติอยู่ตลอดเวลา ระลึกว่าสิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดี พิจารณาเห็นบาป บุญ คุณโทษ ประโยชน์และไม่ใช้ประโยชน์ ซึ่งตามปรกติก็ต้องมีสติระลึกอยู่ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่าง^{๓๖} คือ

(๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือมีสติกำหนดพิจารณากายเป็นอารมณ์ว่า กายนี้สักว่ากาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือมีสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือสุข ทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์เป็นอารมณ์ว่า เวทนานี้สักว่าเวทนาไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา

(๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือมีสติกำหนดพิจารณาใจที่เศร้าหมอง หรือผ่องใสเป็นอารมณ์ว่า ใจนี้สักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา

(๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือมีสติกำหนดพิจารณาธรรมที่เป็นบุคคล หรือกุศล หรืออกุศลที่บังเกิดกับใจเป็นอารมณ์ว่า ธรรมนี้สักว่าธรรมไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา

^{๓๕} อภ. จตฺตก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔.

^{๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๑/๓๒๕.

๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) คือความตั้งใจมั่นชอบ หรือตั้งใจไว้ชอบ มีจิตที่สงบ มีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ซัดส่ายไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ในเรื่องสัมมาสมาธิเป็นอย่างไร? ภาวนาในศาสนาพุทธนี้ สกัดจากกามทั้งหลาย และจากอกุศลทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงฌานที่หนึ่ง อันมีวิตกวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา แล้วเข้าถึงฌานที่สอง อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์มีแต่ปิติ สุขและเอกัคคตา อันเกิดแต่สมาธิ แล้วเข้าถึงฌานที่สามอันเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญไม่มีวิตกวิจารณ์และปิตินี้มีแต่สุขและเอกัคคตา แล้วเธอย่อมเข้าถึงฌานที่สี่อันไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ มีแต่สติอันประเสริฐ คือมีเอกัคคตาที่มีอุเบกขา เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ นั่นคือเมื่อเจริญสมาธิภาวนาถึงขั้นละเอียดขั้นสูงไปเท่าใด องค์ธรรมก็ยิ่งลดน้อยลงไป เช่น ได้ฌานที่ ๑ มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิตี สุข และเอกัคคตา แต่เมื่อถึงฌานที่สาม มีองค์ประกอบ ๒ เท่านั้นคือ สุข กับ เอกัคคตา เป็นต้น

มรรคมรรค ๘ เป็นทางปฏิบัติที่เรียกว่า ทางสายกลาง สามารถนำมาสังเคราะห์ลงในไตรสิกขาได้ดังนี้ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ สังเคราะห์ลงในปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ สังเคราะห์ลงในศีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ สังเคราะห์ลงในสมาธิสิกขา

แนวคิดการเรียนรู้เกี่ยวกับหลักธรรมอริยสัจ ๔ จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ศึกษาจะต้องดำเนินกิจกรรมให้ต่อเนื่องสัมพันธ์กันตลอด โดยเริ่มจากความหมายที่แท้จริงของอริยสัจทั้ง ๔ ประการ แล้วทำความเข้าใจอย่างละเอียดในเรื่องทุกขอริยสัจ คือมีทุกข์เกิดขึ้นก่อน หรือมีปัญหาเกิดมาก่อน (ทุกข์ก็คือปัญหา) แล้วค้นหาสาเหตุที่ก่อให้เกิดปัญหา หรือเกิดทุกข์นั้นแล้วนำสาเหตุเหล่านั้นมาเข้าสู่กระบวนการของการแก้ปัญหา หรือความทุกข์ด้วยมรรคมรรค ๘ โดยการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จึงจะบรรลุผลตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

๓. แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามหลักสติสัมปชัญญะ

แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับหลักสติสัมปชัญญะ นับว่าเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อมนุษยชาติมาก เพราะในนิกายเถรวาทด้วยธรรมวิภาคในทุกะ คือหมวด ๒ ซึ่งถือว่าเป็นหมวดแรกของหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวว่า ธรรมมีอุปการะมาก ๒ อย่าง ได้แก่ ๑) สติ ความระลึกได้ ๒) สัมปชัญญะ ความรู้ตัว^{๓๗} ซึ่งพุทธศาสนิกชนจะต้องมีการศึกษา หรือเรียนรู้ไว้เป็นส่วนแรก ซึ่งผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร มีดังต่อไปนี้

๑) ความหมายของธรรมมีอุปการะมาก

หัวข้อหลักธรรมคือ ธรรมมีอุปการะมาก สามารถแยกวิเคราะห์ความหมายเป็น ๒ คำ คือ ธรรมะ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒^{๓๘} ได้ให้ความหมายไว้ว่า ธรรมะ หมายถึง คุณความดี คำสั่งสอนในศาสนา ความจริง ความยุติธรรม ความถูกต้องกฎเกณฑ์ เช่น ธรรมะแห่งหมู่คณะ เป็นต้น ในอีกความหมายหนึ่ง ธรรมะ หมายถึง สภาพที่คงอยู่ หรือสภาพที่รักษา ผู้ปฏิบัติไม่ให้เกิดไปในที่ชั่ว ธรรมะ หมายถึง สิ่งหรือสภาพที่ทรงตัวเองไว้เคยเป็นอยู่อย่างไรรักเป็นอยู่อย่างนั้น ธรรมะ หมายถึง ความดีงาม ความเจริญ สิ่งที่ควรประพฤติปฏิบัติซึ่งมีปรากฏอยู่ตามธรรมชาติ สำหรับปรับปรุงกาย วาจา ใจ ของมนุษย์ให้สะอาดงดงาม เช่น ให้มีความเรียบร้อย เข้มแข็ง เสียสละ และมีความอดทน เป็นต้น

ส่วนอีกคำหนึ่ง คืออุปการะ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒^{๓๙} ได้ให้ความหมายไว้ว่า อุปการะ หมายถึง ความช่วยเหลือเกื้อหนุน ความอุดหนุนอุปการะ หมายถึง

^{๓๗} อจ.ทก. ๒๐/๑๔/๖๖., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๗/๑๙๘-๑๙๙.

^{๓๘} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๕๕๓.

^{๓๙} อ่างแล้ว, หน้า ๑๓๘๕.

ช่วยเหลือ ส่งเสริมการมีน้ำใจโอบอ้อมอารี การสงเคราะห์เกื้อกูล จุนเจือ และการมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

ดังนั้นคำว่า ธรรมมีอุปการะมาก หมายถึง ธรรมหรือสิ่งที่ดีงามที่มีส่วนอุดหนุนช่วยเหลือ หรือส่งเสริมซึ่งกันและกันให้เกิดความดีงาม และมีประโยชน์มากยิ่งขึ้น เช่น ให้ความเจริญหรือเรียบริ้อยก็มีความเจริญรุ่งเรือง หรือเรียบริ้อยมากยิ่งขึ้น เป็นต้น ซึ่งมี ๒ อย่างคือ สติ ความระลึกได้ และสัมปชัญญะ ความรู้ตัว ซึ่งธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ มีอุปการะมาก นั่นคือ มีส่วนเกื้อกูลมากต่อการทำงานหรือทำความดีทุกอย่าง ความสามารถที่จะรักษาศีล และวินัยศุภศีลได้บริบูรณ์หรือไม่ก็ขึ้นกับสติและสัมปชัญญะ ผู้มีธรรม ๒ ประการนี้ ย่อมเป็นคนรอบคอบไม่ประมาท จะคิด จะทำ จะพูดอะไร ก็จะไม่ผิดพลาดเสียหาย

๑. สติ

คำว่าสติ แปลว่า ความระลึก หรือความระลึกได้^{๔๐} นั่นคือ สติมีความระลึกเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเลือนเป็นกิจ มีการควบคุมเป็นเครื่องปรากฏ ส่วนในความหมายทั่ว ๆ ไปความระลึกได้นั่นคือ ระลึกได้ถึงการกระทำ คำที่พูด และเรื่องที่เกิดขึ้น แม้ว่าล่วงมาแล้วได้ หรือระลึกถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึงในอนาคต เช่น กำหนดว่าชั่วโมงต่อไปนี้จะทำอะไรก็นึกขึ้นมาได้ หน้าที่ของสตินั้นเป็นไปได้ ๒ กาล คือ อดีตและอนาคต แต่ในทัศนะของพระพุทธศาสนา^{๔๑} ได้ขยายความหมายไว้ว่า สติ ความระลึกได้ คือระลึกถึงเรื่องต่าง ๆ ที่ผ่านมาแล้วในอดีตได้ ระลึกได้ก่อนจะทำ จะพูด จะคิด แม้เรื่องที่ผ่านมามานานแล้วก็สามารถระลึกได้ เช่น ระลึกได้ว่าเมื่อเราเป็นเด็กได้เคยทำอย่างนั้นอย่างนี้ ชื่อว่าสติคือระลึกได้ เช่นระลึกได้ว่าเมื่อเข้ากินข้าวกับอะไร ระลึกได้ว่า เวลานั้น เวลานั้น และทำอะไร เป็นต้น

^{๔๐} วิสุทธิ (ไทย) ๑/ ๒๑๙/๒๐๗.

^{๔๑} พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), ธรรมปริทรรศน์, หน้า ๑.

งานของสติบางอย่าง เช่น เกิดหลงลืมอะไรไป ก็นึกออก พุดอะไรผิดพลาดไปก็นึกทันที่ว่าพุดผิดพลาดไป เหล่านี้ทั้งหมดล้วนเป็นเรื่องของสติ ที่แปลว่า ความระลึกได้ ส่วนความหมายตามองค์ธรรมในอริยมรรค มีความหมาย ๒ อย่างคือ คำว่า สติ หมายถึง ความระลึกได้คือ จดจำถ้อยคำหรือเรื่องราวที่ผ่านมาแม่นยำแล้วได้สามารถระลึกหรือนึกขึ้นได้ และหมายถึง การควบคุมจิตใจให้จดจ่ออยู่กับกิจที่ทำ หรือเรื่องที่กำลังพึงพิจารณาอยู่ได้ ไม่พลั้งเผลอ

ถ้าจะกล่าวอย่างสรุป ลักษณะของสติที่ดีมี ๒ อย่างคือ ระลึกได้กับยึดไว้ได้ หรือถือไว้ได้ ไม่หลุดหรือหายไปไหน ซึ่งสติแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ระลึกได้ในทางดี เรียกว่าสัมมาสติแต่ถ้าระลึกได้ในทางชั่วก็เรียกว่า มิจฉาสติ ดังนั้นจึงควรระลึกไว้เฉพาะในทางที่ดีงามเท่านั้น เช่นระลึกว่าจะเป็นคนดี คิดดี พุดดี และทำดี เป็นต้น ซึ่งลักษณะของสตินี้มีการระลึกได้ทั้งในอดีตปัจจุบันและอนาคต

การเกิดขึ้นของสติและหน้าที่ของสติ

สติมิได้เกิดขึ้นเอง แต่อาการที่จะทำให้สติเกิดขึ้นได้นั้นมี ๖ อย่างคือ

- ๑) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการเตือน หรือที่เรียกว่า “เตือนสติ” หรือขอให้มีสติ
- ๒) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการสังเกต
- ๓) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการนับ
- ๔) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการจดจำ
- ๕) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการทำเครื่องหมาย หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ
- ๖) สติเกิดขึ้นได้ด้วยการภาวนา คือทำสิ่งที่ไม่ให้มีขึ้นโดยไม่อยู่นิ่งเฉย

หน้าที่ของสติมี ๗ ประการคือ

- ๑) ทำหน้าที่เป็นอุปการธรรม
- ๒) ทำหน้าที่เป็นที่พึ่ง

๓) ทำหน้าที่เป็นกำลัง

๔) ทำหน้าที่เป็นอินทรีย์ คือความเป็นใหญ่ในการรู้เห็น

๕) ทำหน้าที่เป็นผู้กำหนด

๖) ทำหน้าที่เป็นโพชนงค์องค์แห่งความรู้

๗) ทำหน้าที่เป็นองค์มรรค

สติมีบทบาทและมีหน้าที่ช่วยให้มนุษย์มีศักยภาพในการประพจน์ และปฏิบัติในกิจการทั้งปวง แต่สตินั้นมิใช่ว่าอยู่เฉย ๆ ก็มีสติ แต่การที่จะมีสติอย่างดีและมั่นคงนั้น จำเป็นต้องมีการฝึกเพื่อให้เกิดสติในทุกสถาน และในทุกกาลทุกเมื่อ

วิธีการฝึกสติ

ในการฝึกสติให้มีอยู่และไม่หลงลืมนั้น มีวิธีการช่วยให้เกิดสติได้หลายรูปแบบและหลายวิธีด้วยกัน ทั้งที่เป็นแบบแก้ปัญหาเฉพาะหน้าและแบบถาวรดังนี้

๑) การแก้ปัญหาเฉพาะหน้า อาจทำได้หลายวิธี เช่น บันทึกรับจดงานในสมุดปฏิทินติดตั้งกระดานช่วยความจำไว้ ตั้งเจ้าหน้าที่ตีสัญญาณกลองหรือระฆังลวงหน้า ตั้งเลขานุการไว้คอยเตือนงาน ที่สำคัญควรงดเว้นการเสพสิ่งมึนเมาให้โทษทุกชนิด

๒) การแก้ปัญหาระยะยาว อาจทำได้ตามหลักการเจริญกัมมัฐาน คือการปฏิบัติสมาธิ หรือเจริญสมณะ เป็นต้น ตามที่เสนอมานี้เป็นแนวทางในการฝึกสติอย่างหนึ่ง ท่านอาจจะหาวิธีการฝึกอย่างอื่นก็ได้ตามจริตของแต่ละคนย่อมทำได้ไม่จำกัด

ลักษณะของสติกับจิต

สติกับจิตเป็นคนละอย่าง แต่ช่วยเหลือให้ไปสู่จุดหมายที่ประสงค์ นั่นคือคนเรามีจิตเป็นผู้คิด การ จิตนั้นเป็นธรรมชาติอันหนึ่ง แต่สติเป็นคุณธรรมเครื่องกำกับจิตให้คิดไปตามลู่ทางที่ควรคิด จิต

กับสติจึงเป็นคนละอย่าง มิใช่อันเดียวกันอย่าเข้าใจผิดว่าเป็นอันเดียวกัน จิตเป็นธรรมชาติส่วนสติเป็นคุณธรรม ท่านผู้รู้ได้เปรียบเทียบไว้ว่า จิตเป็นเสมือนเรือ สติเป็นเสมือนหางเสือของเรือ หรือผู้คัดท้าย เรือที่คอยค้ำควาดเรือให้แล่นไป เรือเป็นพาหนะเครื่องไป แต่หางเสือหรือผู้คัดท้าย เป็นมือค้ำควาดให้เรือไปตรงตามร่องน้ำที่ควรไป ถ้าเรือขาดหางเสือหรือผู้คัดท้ายเสียอย่างเดียว เรือทั้งลำก็ไม่อาจเคลื่อนที่ หรืออาจเกยตื้น จึงพอสรุปได้ว่า จิตกับสติ ก็คล้าย ๆ กันกับเรือและหางเสือหรือผู้คัดท้าย เรือนั่นเอง

ความสำคัญของสติและการเสียสติ

สติเป็นธรรมมีอุปการะมาก และมีอุปการะแก่การทำความดีทุกสถาน มีธรรมะข้อสติแทรกอยู่หลายแห่ง เฉพาะที่ระบุชื่อสติตรง ๆ เช่น สติปัฏฐาน ๔ หรือในอริยมรรคว่าด้วยสัมมาสติหรือกรรมฐานว่าด้วยอนุสสติ หรือแม้แต่พระมหาบุรุษขณะที่ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาจนหนังหุ้มกระดูกก็ไม่ตรัสรู้ธรรม จึงมีสติหวนมาบำเพ็ญเพียรทางใจ เป็นต้น จึงเป็นเครื่องยืนยันว่า “สติ” มีอุปการะแก่ผู้ระลึกได้ถึงการทำความดี ทุกชั้นทุกระดับ ดังปรากฏในพุทธภาษิตว่า “สติ สพพตถปตฺติยา” สติเป็นที่ต้องการในทุกแห่ง มีหลายคนที่เคยพบเห็นผู้คนที่เสียสติ เช่น คนไข้โรคจิต(คนบ้า) คนไข้โรคจิตนั้นอันที่จริงแล้วจิตของเขายังคิดการต่าง ๆ ได้ แต่เพราะขาดสติกำกับจิตความคิดจึงเลื่อนลอยเรื่อยเปื่อยไปใช้การไม่ได้ จึงเรียกคนประเภทนี้ว่า คนสติวิปลาส บางทีก็เรียกตรง ๆ ไปเลยว่า คนเสียสติ และคนประเภทเสียสตินี้อาจทำความเสียหายหรือความผิดได้ทุกอย่างแม้แต่การฆ่ามารดา บิดาของตนก็อาจทำได้ นี่เรียกว่า สติเสียหรือเสียสติ อย่างไรก็ตามสติก็ยังมีศัตรูอยู่เสมอ

ศัตรูของสติ

สติมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตของมนุษย์ คนเรานี้ถ้าเสียสติแล้วก็ไม่ผิดอะไรกับคนตายทั้งเป็น น่าสงสารและเวทนายิ่งนัก ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงพร่ำสอนให้ระมัดระวังสติของตนอย่าให้

เสียหายได้ สติเมื่อว่ากันตามจริงแล้วก็มีใช้ว่าจะเป็นสิ่งเสียหายได้ง่ายดายอะไรนักหนา ป่วยไข้แรมปี สติก็ไม่เสีย อดข้าวทั้งวันสติก็ไม่เสีย ทำงานเหนื่อยสายตัวแทบขาดสติก็ไม่เสีย แต่มีอยู่สิ่งหนึ่งซึ่งทำให้ สติเสียหายได้ง่ายดายนั้นคือ สุราหรือเหล้า พระพุทธองค์ตรัสไว้ในหลักศีลว่าห้ามดื่มเหล้าหรือสุรา เมรัยไว้ในศีลห้า นั้น เป็นการเน้นให้เห็นความสำคัญของสติว่าเป็นสิ่งที่ควรหวงแหนและรักษาไว้เป็นอย่างดี อะไรก็ตามที่เป็นสิ่งเสพติดให้โทษทำให้ผู้เสพเกิดความมัวเมา มึนเมาลุ่มหลง จนครองสติ ไม่ได้ล้วนแต่เป็นอันตรายต่อสติทั้งสิ้น ดังนั้นจึงควรละเว้นศัตรูของสติคือน้ำเมาเสีย นอกจากนี้แล้วยัง มีปัจจัยหรือสาเหตุที่ทำให้มนุษย์ขาดสติ คือมัวเมาในวัยวยายังเป็นเด็กหนุ่มสาวยังไม่แก่ชรา มัวเมาในความไม่มีโรคคือยังไม่เจ็บไข้ และที่สำคัญคือมัวเมาในชีวิตคือมัวเมาลาภ ยศ สรรเสริญ และมัวเมาในสุขที่ไม่จริงยั่งยืน เป็นต้น

๒. สัมปชัญญะ

คำว่าสัมปชัญญะ แปลว่า ความรู้ตัว หมายความว่า ความรู้ตัวที่เป็นไปในปัจจุบันในขณะที่ กำลังทำ กำลังพูด กำลังคิด หรือทำ พูด คิด อะไรอยู่ก็รู้ตัวในขณะนี้ เช่น เรากำลังอ่านหนังสืออยู่ขณะนี้ก็รู้ว่าเรากำลังอ่านหนังสือ เรากำลังพูดอยู่ก็รู้ว่าเรากำลังพูด เรากำลังจะกระทำในเรื่องผิดศีล ก็รู้ว่ากำลังจะกระทำผิด เรากำลังจะเล่นการพนันก็รู้และเร่งรีบเตือนตนว่ากำลังจะกระทำผิดอยู่ ฉะนั้นหน้าที่ของสัมปชัญญะย่อมเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๔๒}ได้ให้ความหมายไว้ว่า สัมปชัญญะ แปลว่า ความรู้ตัว นั้นหมายความว่า สัมปชัญญะมีความไม่พินเพื่อนเป็นลักษณะมีความ ไตร่ตรองเป็นกิจ ลักษณะของสัมปชัญญะ ได้แก่ ความรู้ทั่ว รู้ชัดโดยถูกต้อง ไม่ใช่หลง ๆ ลืม ๆ หลับ ๆ ตื่น ๆ ไม่พินเพื่อนในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูดคิด เป็นต้น รู้สีกตัวคืออยู่ ตื่นตัวคืออยู่ว่า

^{๔๒} วิสุทธิ. มหาฎีกา (ไทย) ๑/๒๑๙/๒๐๗.

กำลังยืน เดิน เป็นต้น พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาณโณ)^{๔๓} ได้ให้ความเห็นไว้ว่า สัมปชัญญะ คือความรู้ตัว หมายถึง ความรู้ในสิ่งที่ เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ หรือทางที่เดินก็มี ๒ ทางคือ ทางใดที่ไปแล้วจะทำให้เกิดความผิดพลาดเดือดร้อนก็ไม่ไปทางนั้น ทางใดที่ไปแล้วเป็นความถูกต้องดีงาม เป็นความสุข ความเจริญ เราก็ไปทางนั้น หรือแม้แต่รู้ตัวว่าบุคคลที่เราคบหาด้วย หรือแม้แต่การงานที่จะต้องกระทำแล้วเกิดความถูกต้องสบายใจและถูกอัธยาศัย เรามีความชอบในสิ่งเหล่านั้น นั่นคือรู้ตัวทุกขณะ ความรู้ตัวตามสัมปชัญญะเป็นความรู้ตัวที่ไม่หลงไม่ลืม และเป็นปัจจุบันเสมอ

สัมปชัญญะที่เป็นธรรมมีอุปการะมาก หมายความว่า สัมปชัญญะทำหน้าที่ให้เป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ซึ่งมีความหมายเบื้องต้นก็คือ รู้ตัวว่าตัวเองกำลังทำอะไร คิดอะไรอยู่ เช่นกำลังเขียนหนังสือก็รู้ตัวว่ากำลังเขียนหนังสือ กำลังฟังเทศน์ก็รู้ตัวว่าตนกำลังฟังเทศน์ กำลังฟังครูพูด ก็รู้ตัวว่ากำลังฟังครูพูด กำลังเดินข้ามถนนก็รู้ตัวว่าตนกำลังเดินข้ามถนน แต่ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นสัมปชัญญะในลักษณะทั่วไป ประโยชน์ของการมีสัมปชัญญะข้างต้นนั้นก็คือ ช่วยไม่ให้เผลอไม่ให้เป็นมาทในการกระทำต้องรู้ระลึกอยู่เสมอว่าเรากำลังทำ พูด คิดอะไร แต่ก็ยังไม่แน่ว่าจะเป็นการดีโดยตลอดหรือไม่ เพราะบางทีในแง่ลบคนที่กำลังทำทุจริตก็รู้ตัวเหมือนกันว่าตนกำลังทำทุจริตอยู่ จึงพยายามทำทุจริตให้แนบเนียนยิ่งขึ้นอย่างนี้ก็มี บางคนก็รู้ตัวว่าตนเองนั้นแหละกำลังโกหกเขาจึงพยายามโกหกให้เห็นสมจริงมาก ๆ อย่างนี้ก็มี

จากความหมายที่กล่าวมานี้สามารถสรุปได้ว่า สัมปชัญญะ หมายถึง ความรู้ตัวว่ากำลังทำอะไรอยู่ในปัจจุบัน ในทุกอิริยาบถทั้ง ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูด คิด เป็นต้นโดยให้รู้ตัวว่าสิ่งที่กระทำอยู่นั้นเป็นคุณทั้งตนเองและผู้อื่น ถ้าเป็นไปในทางไม่ดีก็ให้รู้ตัวหาทางแก้ไขที่ช่วยไม่ให้เกิดความประมาทได้เป็นอย่างดี

^{๔๓} พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาณโณ), ธรรมปริทรรศน์, หน้า ๒.

ลักษณะที่ดีของสัมปชัญญะ

สัมปชัญญะ คือความรู้ตัวที่ถูกต้องตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนานั้นจะต้องมีลักษณะที่ดี ๔ ประการ ดังนี้

๑) สัมปชัญญะที่รู้ตัวว่า การที่ตนกำลังทำอยู่นั้นเป็นประโยชน์ หรือไม่เป็นประโยชน์มีโทษ หรือไม่มีโทษ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการยั้งคิดและปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเสียใหม่ เป็นการยับยั้งการกระทำผิดทั้งหลาย

๒) สัมปชัญญะที่รู้ตัวว่า การที่ตนกำลังทำอยู่นี้เหมาะกับตนหรือไม่ เป็นการรู้ตัวเองว่า เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ในสิ่งที่เรากำลังกระทำอยู่ เช่น เรารับประทานอาหารที่เหมาะสมกับตนเอง ได้ก็เลือกรับประทานเฉพาะอาหารที่เหมาะสมกับวิญญูติของเรา มิใช่รับประทานเพื่อความอร่อยเพียงอย่างเดียว ซึ่งเรียกได้ว่าทำไปแล้วเกิดความเหมาะสมกับสภาพของตนเองเป็นเป้าหมายที่สำคัญ

๓) สัมปชัญญะที่รู้ตัวว่า การที่ตนกระทำอยู่นั้นเป็นความทุกข์หรือความสุขอย่างไรเป็นการรู้ตัวเองว่าสิ่งที่ตนเองทำอยู่นั้นผลที่ได้จะเป็นสุขหรือเกิดความทุกข์ ความเดือดร้อนได้ในภายหลัง ซึ่งถ้าเป็นผลเสียหาก็หาทางแก้ไขหรือยุติการกระทำนั้น ๆ แต่ถ้าเป็นผลดีเกิดความสุขทั้งตนเองและผู้อื่นก็ทำต่อไป

๔) สัมปชัญญะที่รู้ตัวว่า การที่ตนกำลังทำอยู่นั้นเป็นความมกมายหรือไม่ ไร้สาระหรือไม่ เลื่อนลอยหรือไม่ นั่นคือเป็นการรู้ตัวว่าสิ่งที่ทำ หรือคำที่พูดออกไปนั้นถูกต้องตามหลักธรรมเพียงใด เป็นการทำได้ด้วยปัญญาและมีสติอยู่ตลอดเวลา ไม่ยึดมั่นอยู่ในความคิดเห็นของตนเอง คือไม่หลงผิด หรือไม่หลงไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่เลื่อนลอยนั้น เป็นการปล่อยวางเสียได้เป็นการรู้ตัวที่จะไม่หลงมัวเมาในสิ่งที่ชั่วร้ายไร้สาระทั้งหลาย

ลักษณะที่ดีทั้ง ๔ ประการดังกล่าวมานี้เป็นองค์ประกอบสัมปชัญญะที่ถือว่ามียุภาภะมากก็เพราะเมื่อรู้ตัวแล้วจะได้ปรับปรุงแก้ไขในการทำงานให้ดีขึ้นมีประสิทธิภาพดียิ่งขึ้น ไม่มัวทำในสิ่งไร้ประโยชน์ไม่มัวทำในสิ่งที่ไม่เหมาะสมกับเพศภาวะของตน ไม่มัวทำในวิธีการผิด ๆ และไม่มัวทำในเรื่องที่มลายไร้สาระ เป็นต้น

สติกับสัมปชัญญะ เป็นธรรมมียุภาภะมากเกี่ยวพันกันและกัน

สติกับสัมปชัญญะเป็นธรรมที่มาคู่กัน เช่น จะกราบพระก็รู้วิธีการกราบนี้เป็นสติขณะที่กำลังกราบพระที่ถูกต้อง ก็เป็นสัมปชัญญะจึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่มีอุภาภะมาก เพราะเป็นเครื่องนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลในกิจการทุกอย่างเหมือนความไม่ประมาทเป็นอุภาภะในการบำเพ็ญศีล^{๔๔} เป็นต้น นั่นคือธรรม ๒ ประการมีอยู่แก่ผู้ใดผู้นั้นกระทำการใด ๆ เช่น ทำการงาน บำเพ็ญศีล เจริญสมาธิ และปัญญาก็ย่อมได้ โดยมีสติสัมปชัญญะในที่ทุกสถานและในทุกกาลเวลา

สติสัมปชัญญะ เป็นธรรมที่มีอุภาภะมากและอยู่คู่กัน ท่านเปรียบได้ดังนี้ สติเปรียบเหมือนดวงไฟ สัมปชัญญะเปรียบเหมือนแสงของดวงไฟ และสติระลึกได้ในเรื่องที่คิด กิจที่ทำและคำที่พูด สัมปชัญญะรู้ตัวว่ากำลังคิด กำลังทำ และกำลังพูด เป็นต้น อย่างไรก็ตามสติกับสัมปชัญญะเป็นธรรมคู่กัน มีลักษณะดังนี้ คือ ความระลึกรู้ หรือพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันเห็นชอบ ก่อนคิด-พูด-ทำ-ว่า ความคิด หรือคำที่จะพูด หรือว่ากรรมที่กำลังจะทำนั้นดีหรือชั่ว เป็นบุญกุศลหรือเป็นบาปอกุศล เป็นทางเจริญหรือทางเสื่อมนี้ชื่อว่า “สติ” แต่เมื่อเผลอสติคิดพูดหรือทำไปก่อนแล้วโดยไม่ทันระลึกรู้ได้ว่าดีหรือชั่วแล้วกลับมาจะระลึกรู้ได้ หรือรู้สึกตัวได้ด้วยปัญญาอันเห็นชอบว่าความคิดที่กำลังเกิดวาทะที่กำลังพูด และกรรมที่กำลังกระทำอยู่นั้นถูกต้องตามทำนองคลองธรรมหรือว่าผิดพลาด เป็นกุศลคุณความดี หรือว่าเป็นความชั่วเป็นทางเจริญควรดำเนิน หรือว่าเป็นทางเสื่อมไม่ควรดำเนิน แล้ว

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

เลือกดำเนินหรือประพฤติปฏิบัติไปในทางเจริญดวงเว้นความประพฤติปฏิบัติไปในทางเสื่อมนี้ชื่อว่า “สัมปชัญญะ” แม้สำนักได้ภายหลังที่ได้คิด – พูด – ทำ ไปแล้วก็ชื่อว่า “สัมปชัญญะ” เหมือนกัน

สติกับสัมปชัญญะ ด้วยปัญญาอันเห็นชอบนี้จึงเป็นธรรมที่มีอุปการะมากแก่การดำเนินชีวิตให้ดำเนินไปในทิศทางที่ถูกที่ควร คือที่ถูกต้องทำนองคลองธรรม กล่าวคือที่เป็นบุญกุศลคุณความดีอันจะนำชีวิตไปสู่ความสำเร็จและความเจริญสันติสุข และสูงสุดให้ถึงมรรคผลนิพพานที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ทั้งปวง และเป็นบรมสุขอย่างถาวรได้ อย่างไรก็ตามสติกับสัมปชัญญะนี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ในทุกกิจการทุกอย่าง โดยเฉพาะในเรื่องการเรียนการศึกษา ถ้านักเรียนนักศึกษายึดมั่นอยู่ในสติกับสัมปชัญญะแล้ว ย่อมสำเร็จอย่างแน่นอน นั่นคือเยาวชน หรือคนวัยหนุ่มสาวในวัยเรียนผู้ใด มีสติสัมปชัญญะด้วยปัญญาอันเห็นชอบว่า การที่บุคคลจะดำเนินชีวิตไปสู่ความสำเร็จในชีวิต และถึงความเจริญและสันติสุขได้ ก็จะต้องเป็นผู้มีความรู้มีความสามารถมีคุณธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีปัญญาอันเห็นชอบ กอปรด้วยศีลธรรม เมื่อมีสติระลึกได้อย่างนี้เยาวชนหรือคนหนุ่มสาวในวัยเรียนนั้นย่อมไม่ประมาทหลงมัวเมาในชีวิต รีบเร่งขวนขวายพากเพียรศึกษาหาความรู้เต็มกำลังสติปัญญาความสามารถ และฐานะของตน ๆ คนผู้นั้นเมื่อเจริญวัยขึ้น ย่อมเป็นผู้มีวิชาความรู้ มีความสามารถ และมีสติปัญญาอันเห็นชอบ รู้ทางเจริญทางเสื่อมแห่งชีวิตตามที่เป็นจริงได้ดี ด้วยความรู้ความสามารถและปัญญานั้น ย่อมช่วยให้สามารถสร้างฐานะทั้งทางเศรษฐกิจและทางสังคมให้สำเร็จและถึงความเจริญรุ่งเรือง และสันติสุขได้ หากปล่อยสติประพฤติดีผลพลาดจากทำนองคลองธรรมไปบ้างก็มีสัมปชัญญะคือรู้สึกตัว รู้เท่าทันในความผิดพลาดนั้น รีบกลับตัวกลับใจมาประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในคุณความดี ก็ยังไม่สายและสามารถจะดำเนินชีวิตตนไปสู่ความสำเร็จ ถึงความเจริญและสันติสุขได้อีกในระยะเวลาไม่นานเกินรอ ผู้มีสติสัมปชัญญะด้วยปัญญาอันเห็นชอบ สติสัมปชัญญะจึงชื่อว่าเป็นธรรมมีอุปการะมาก

แนวความคิดได้ว่า สติกับสัมปชัญญะเป็นธรรมที่มีอุปการะมากต่อบุคคลผู้ที่ได้เรียนรู้อย่างละเอียด และน้อมนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ย่อมช่วยให้บุคคลนั้นจะทำ จะพูด จะกินจะดื่ม จะเดินจะนั่ง หรือจะนอนก็ตามถ้ามีสติและสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา ย่อมไม่ผิดพลาดหรือหลงลืม ประมาทแต่อย่างใด เพราะสติสัมปชัญญะเป็นของอยู่คู่กันเกื้อกูลช่วยเหลือ และสนับสนุนซึ่งกันและกันเหมือนเรือกับหางเสือฉะนั้น

๔. แนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามหลักโยนิโสมนสิการ

แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาตามหลักโยนิโสมนสิการ เป็นวิธีการดำเนินการเรียนรู้เกี่ยวกับการคิด หรือการพิจารณาด้วยวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่จะช่วยสร้างและพัฒนาความคิด การพิจารณา การไตร่ตรองอย่างรอบคอบประกอบด้วยเหตุผลของมนุษย์มากกว่าสามัญสำนึก ตามที่มนุษย์คิดเอง ตัดสินใจเองและนำไปปฏิบัติกันเอง ดังนั้นลักษณะความหมาย หลักการ และวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการที่ควรทราบ และนำมาศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ และความเข้าใจสำหรับการนำไปใช้ประโยชน์ มีดังต่อไปนี้

๑) ความหมายของโยนิโสมนสิการ

คำว่า โยนิโสมนสิการสามารถแยกวิเคราะห์ออกได้เป็น ๒ คำคือ ๑) โยนิโส มาจากคำว่า โยนิ แปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธีหรือทาง ๒) มนสิการ หมายถึงการทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ หรือพิจารณา เมื่อนำทั้ง ๒ คำ มารวมกันเป็นโยนิโสมนสิการ จึงหมายความว่า การทำไว้ในใจโดยแยบคาย หรือการพิจารณาโดยแยบคาย ซึ่งความหมายนี้สามารถอธิบายขยายความได้ว่า ความเป็นผู้ฉลาดในการคิด คิดอย่างถูกวิธีถูกระบบพิจารณา ไตร่ตรองสาวไปจนถึงสาเหตุหรือต้นตอของเรื่องที่กำลังคิด คือคิดถึงรากถึงโคนนั่นเองแล้วประมวลความคิดรอบด้านจนกระทั่งสรุปออกมา

ได้ว่าสิ่งนั้นควรหรือไม่ควร ดีหรือไม่ดี เป็นวิธิต่างแห่งปัญญา เป็นธรรมสำหรับกลั่นกรองแยกแยะ
ข้อมูลหรือแหล่งข่าว เป็นบ่อเกิดแห่ง
สัมมาทิฐิทำให้มีเหตุผล ไม่มมาย

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม^{๔๕} ได้ให้ความหมายไว้ว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี คือการกระทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา สืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาสาเหตุผลจนตลอดสายแยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบ และโดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒^{๔๖} ได้ให้ความหมายไว้ว่า โยนิโสมนสิการ โดยแยกเป็นโยนิ หมายถึง โดยแยบคาย โดยถ่องแท้ ตั้งแต่ต้นโดยตลอด ส่วนมนสิการ หมายถึง การพิจารณาโดยแยบคาย เข้าใจตั้งแต่ต้น และเข้าใจโดยตลอดสำหรับในหนังสือพุทธธรรม^{๔๗} กล่าวถึง โยนิโสมนสิการ ว่าเป็นวิธีการแห่งปัญญา เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี เป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระในเรื่องของการศึกษาอบรมโยนิโสมนสิการ เป็นการฝึกการใช้ความคิดให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้น ๆ ผิวนั้น เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้

จากคำนิยามดังกล่าว ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึง การที่มนุษย์ใช้ความคิด พิจารณาและไตร่ตรองอย่างถูกวิธีด้วยปัญญาโดยการค้นคว้า หาสาเหตุที่ก่อให้เกิดปัญญา

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๔๘.

^{๔๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๙๑๙.

^{๔๗} พระราชวรเมธี (ประยูร ปยุตโต), พุทธธรรม , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๕.

แล้วทำการประมวลความคิดรอบด้านจนสามารถสรุปออกมาได้ตามความเป็นจริงจนกระทั่งเป็นความรู้ที่สมเหตุสมผล โดยไม่ม่งายแต่อย่างใด

๒) ลักษณะการคิดแบบโยนิโสมนสิการ

เนื่องจากการคิดแบบโยนิโสมนสิการ เป็นการคิดโดยแยบคาย และก่อให้เกิดปัญญาอย่างแท้จริง ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและชั้นฎีกา ได้แสดงไวพจน์ด้วยการแจกแจงความหมายออกเป็น ๔ แห่ง หรือ ๔ ลักษณะดังนี้

(๑) อุบายมนสิการ เป็นการคิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือ การคิดอย่างมีวิธีหรือถูกวิธีซึ่งหมายถึง การเข้าถึงความจริง สอดคล้องกับแนวสัจจะ ซึ่งทำให้รู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

(๒) ปณมนสิการ เป็นการคิดถูกทาง ต่อเนื่องเป็นลำดับ หมายถึง ความคิดที่เป็นระเบียบตามหลักเหตุผล ไม่ยุ่งเหยิงสับสน จิตไม่ติดพันในเรื่องนี้ แต่เพียงกลับเตลิดไปคิดอีกเรื่องหนึ่ง จิตยิ่งเหยิงนี้กระโดดไปมา ไม่เป็นขึ้นเป็นอัน แต่รวมทั้งความสามารถในการชักชวนนึกคิดไปสู่แนวทางที่ถูกต้อง

(๓) การณมนสิการ การคิดอย่างมีเหตุผล เป็นการสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องตามลำดับ

(๔) อุปาทกมนสิการ การคิดการพิจารณาให้เกิดกุศลธรรม เช่น การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น

ข้อความทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่าง ๆ ของความคิดแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งการเกิดในแต่ละครั้ง อาจมีลักษณะครบทั้ง ๔ ข้อ หรือเกิดครบทั้งหมด ซึ่งสามารถเขียนเป็นลักษณะทั้ง ๔ ข้อนี้สั้น ๆ ได้ว่า คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล และคิดเร้ากุศล

เมื่อได้ทราบรากศัพท์และความหมายรวมทั้งลักษณะการคิดในแง่มุมทั้ง ๔ ประการของการคิดแบบโยนิโสมนสิการ จึงขอนำวิธีคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ๑๐ วิธีมาเสนอในที่นี้สืบต่อไป

๓) โยนิโสมนสิการ ๑๐ วิธี

พระราชวรมุนี^{๔๘} ได้กล่าวไว้ว่า คนทั่วไปซึ่งได้สั่งสมความเคยชินให้จิตมีนิสัยแห่งการคิดในแนวทางของการสนองตัณหา หรือคิดโดยมีความไม่พอใจเป็นพื้นฐานมาเป็นเวลายาวนาน วิธีโยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ จะเริ่มเป็นเครื่องฝึกในการสร้างนิสัยใหม่ให้แก่จิต การสร้างนิสัยใหม่นี้ อาจจะต้องการใช้เวลานานบ้างเพราะนิสัยเดิมเป็นสิ่งที่ได้สั่งสมมานานคนละเป็นสิบ ๆ ปี แต่เมื่อได้ฝึกขึ้นบ้างแล้วก็ได้ผลคุ้มค่าเพราะเป็นการที่ทำให้เกิดปัญญาทำให้แก้ปัญหาด้วยความทุกข์ได้แม้จะยังทำไม่ได้สมบูรณ์ ก็ยังพอเป็นเครื่องช่วยให้เกิดความสมดุล และได้มีทางออกในยามที่ถูกความคิดตามแนวนิสัยเดิมชักนำไปสู่ความอับจน ความทุกข์และปัญหาบีบคั้นต่าง ๆ ดังนั้นจึงขอนำวิธีคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการตามที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้รวม ๑๐ วิธี ซึ่งมีลักษณะวิธีคิดดังต่อไปนี้

วิธีที่ ๑ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ พิจารณาปรากฏการณ์ต่าง ๆ ให้รู้จักสถานะตามที่มันเป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา ค้นหาหนทางแก้ไขด้วยการสืบสาวหาสาเหตุ และปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมาจะเรียกว่าวิธีคิดแบบอภิปัจจยตาหรือวิธีคิดแบบปัจจัยตาก็ได้ในทางปฏิบัติอาจแยกวิธีคิดนี้ได้ ๒ อย่างคือ

ก. คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ คือ เมื่อพบเหตุการณ์หรือเรื่องที่พิจารณาอย่างหนึ่งอย่างใดก็มองอย่างย้อนและสืบสาวชักโยงไปถึงปัจจัยต่าง ๆ ทั้งหลายที่เข้ามาสัมพันธ์นั้นก่อให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์นั้น ๆ ขึ้น เช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบ่อย ๆ ให้พระสาวกพิจารณาว่า “เมื่อสิ่งนั้นมีสิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนั้นเกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

^{๔๘} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), **กระแสธรรม เพื่อชีวิตและสังคม**, (กรุงเทพมหานคร :ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕.

ข. คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม คือ เมื่อประสบพบเห็นสิ่งใด ๆ ที่ควรพิจารณาก็คอยตั้งคำถามแก่ตนว่า ทำไม เพราะอะไร เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งปัญหาถามพระองค์เองก่อนตรัสรู้ ว่า “ต้นเหตุเกิดขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัยให้เกิดต้นเหตุ” เป็นต้น หรือคิดสืบสาวหาสาเหตุจิตใจต่อไป

วิธีที่ ๒ วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นวิธีคิดสำคัญอีกแบบหนึ่ง ที่มุ่งเพื่อเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะของมัน ตามธรรมดาสิ่งทั้งหลายก็ดี ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ก็ดี เรื่องราวต่าง ๆ ที่อุบัติขึ้นก็ดีเกิดจากส่วนประกอบย่อย ๆ มารวมกันเข้าเมื่อแยกแยะกระจายออกไปให้เห็นองค์ประกอบย่อย ๆ ต่าง ๆ ได้แล้วจึงจะรู้จักสิ่งนั้น เรื่องราวนั้น ๆ ได้ถูกต้องแท้จริง จึงจับจุดที่เป็นปัญหาได้ และจึงจะแก้ปัญหาได้ ตัวอย่างของการคิดแบบนี้ เช่น ที่พระพุทธศาสนาแยกแยะชีวิตออกเป็นส่วนประกอบย่อยต่าง ๆ เช่น เป็นขันธ ๕ เป็นต้น

วิธีที่ ๓ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองเหตุการณ์ สถานการณ์ ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายอย่างรู้เข้าใจธรรมชาติของมัน ซึ่งจะต้องเป็นไปอย่างนั้นในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประชุมกันจึงจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้น กล่าวคือ การที่มันเกิดขึ้นแล้วจะต้องดับไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงอยู่ตลอดไป มีภาวะที่ถูกปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้งบีบคั้นได้ไม่มีอยู่และไม่สามารถดำรงอยู่โดยไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ จึงเรียกความคิดแบบนี้ได้อีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ วิธีคิดแบบนี้ที่ถูกต้องดำเนินไปให้ครบ ๒ ขั้นตอนคือ

ก. ขั้นที่หนึ่ง รู้เท่าทันและยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าทีแห่งปัญญา เช่น เมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่ปรารถนาขึ้น ตั้งขึ้น สำนึกขึ้นในเวลานั้นว่าเราจะมองตามความเป็นจริงไม่มองด้วยตามความอยากของเราที่อยากให้เป็นอย่างนั้นหรืออยากให้เป็นอย่างนั้นเป็นจริงตามเหตุปัจจัยของมันเปลื้องตัวอิสระได้ไม่เอาตัวไปให้ถูกกดถูกบีบ

ข. ขั้นที่สอง แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าทีแห่งปัญญา คือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรก็ยอมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ขึ้นต่อความอยากตามปรารถนาของเราหรือใคร ๆ เมื่อเราต้องการให้มันเป็นอย่างนั้นก็ต้องทำให้เหตุปัจจัยให้ได้เป็นอย่างนั้น แล้วแก้ไขหรือจัดการที่ตัวเหตุปัจจัยนั้น ๆ เมื่อทำเหตุปัจจัยได้พร้อมบริบูรณ์ที่จะให้เป็นอย่างนั้น มันก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็นมันก็ไม่เป็นแล้วก็รู้และแก้ไขกันที่เหตุปัจจัยนั้นแหละไม่ใช่แก้ด้วยความอยากเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ก็ดำรงตนอยู่เป็นอิสระ อยู่อย่างอิสระทำการได้ดีที่สุด พร้อมทั้งไม่มีความทุกข์

วิธีที่ ๔ วิธีคิดแบบแก้ปัญหา หรือวิธีคิดแบบอริยสัจสี่ เป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องจากวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา (แบบที่ ๓) นั่นเอง คือ เมื่อเข้าใจจิตธรรมดาของสิ่งทั้งหลายวางใจได้และตกลงใจว่าจะแก้ปัญหาที่ตัวเหตุปัจจัย จากนั้นก็ดำเนินความคิดต่อไปตามวิธีคิดแบบอริยสัจสี่นี้วิธีคิดแบบนี้มีหลักการสำคัญคือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ปัญหา พร้อมกันนั้นก็กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ จะเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่ได้กำหนดไว้นั้น ทั้งนี้อาจจัดวางเป็นขั้นตอนดังนี้

ขั้นที่ ๑ กำหนดรู้ คือ แจกแจงแถลงปัญหา ทำความเข้าใจปัญหา สภาพและขอบเขตของปัญหาให้เข้าใจชัดเจนว่าเป็นอะไร คืออะไร เป็นที่ตรงไหนเหมือนแพทย์ตรวจดูอาการของโรค ดูความผิดปกติของร่างกาย วินิจฉัยให้รู้ว่าเป็นอะไร ที่ตรงไหน รู้เข้าใจโรคและร่างกายเฉพาะอย่างยิ่งส่วนซึ่งเป็นที่ตั้งของโรคให้ชัดเจน (ทุกข์)

ขั้นที่ ๒ สืบสวนเหตุแห่งทุกข์ที่จะพึงละ คือ วิเคราะห์ค้นหามูลเหตุหรือต้นตอของปัญหาซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไป ตามปกติขั้นนี้ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๑ คือ วิธีคิดแบบปัจจัย

นั่นเอง เหมือนแพทย์ค้นหาสมมติฐานของโรค หาสาเหตุของโรค ซึ่งจะนำไปสู่การรักษาที่ถูกต้องตรงจุด มิใช่รักษาแต่เพียงอาการ (สมุทัย)

ขั้นที่ ๓ เล็งหมายชัดซึ่งการดับทุกข์ที่จะทำให้สำเร็จ คือ เล็งเห็นชัดจนถึงภาวะปราศจากปัญญาซึ่งมุ่งหมายว่าคืออะไร เป็นไปได้จริงหรือไม่ อย่างไร มีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมายและหลักการทั่วไป หรือตัวกระบวนการของการแก้ปัญหาก่อนที่จะวางรายละเอียดและกลวิธีปลีกย่อยในขั้นตอนการ เหมือนแพทย์รู้ว่าโรคนั้น ๆ รักษาได้ มองเห็นกระบวนการของโรคชัดเจนว่าจะหายไปได้อย่างไร (นิโรธ)

ขั้นที่ ๔ จัดวางวิธีการดับทุกข์ที่จะต้องปฏิบัติ คือ เมื่อมีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมายและหลักการทั่วไปแล้ว ก็กำหนดวางวิธีการ แผนการและรายการที่จะต้องทำในการที่จะแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหาให้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับเป้าหมายและหลักการทั่วไปนั้นเพื่อเตรียมแก้ไขปัญหาคต่อไป (มรรค)

วิธีที่ ๕ วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นวิธีคิดในระดับปฏิบัติการหรือลงมือทำ คือ การที่จะกระทำการต่าง ๆ โดยรู้และเข้าใจถึงหลักการและความมุ่งหมายของเรื่องนั้น ๆ จะดำเนินไปเพื่อจุดหมายอะไร เพื่อให้เป็นการปฏิบัติที่ได้ผลตามความมุ่งหมายนั้น ไม่กลายเป็นการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนเลื่อนลอยมกมาย เช่น เมื่อจะลงมือทำงานอะไรนั้น ก็ตรวจสอบตนเองให้ชัดเจนว่าเข้าใจหลักการและความมุ่งหมายของงานนั้นดีแล้วหรือไม่โดยอาจคอยตั้งคำถามว่า อันนี้เพื่ออะไร ๆ เป็นต้น

วิธีที่ ๖ วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ มองให้ครบทั้งข้อดี ข้อเสีย และทางแก้ไขหาทางออกให้หลุดรอดปลอดภัยจากข้อบกพร่องต่าง ๆ เป็นวิธีมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง เน้นการศึกษาและยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกมุมเพื่อให้รู้และเข้าใจ

ถูกต้องตามความเป็นจริงทั้งด้านดี ด้านเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง ศัพท์ทางธรรมดาเรียกว่าวิธีคิดโดยรู้ธัสสา
 ทะ อาทิณะ และนิสสณะ วิธีคิดแบบนี้พระพุทเจ้าทรงเน้นมาก เพราะคนทั้งหลายมักจะตื่นตามกัน
 และเอนเอียงง่ายพอจับได้อะไรดี ก็มองเห็นแต่ดีไปหมด พอจับได้ว่าอะไรไม่ดี ก็เห็นแต่เสียไปหมด ทำ
 ให้พลาดทั้งความรู้จริง และการปฏิบัติที่ถูกต้อง อันที่จริงนั้นปกติของสิ่งทั้งหลายย่อมมีทั้งส่วนดี ส่วน
 เสีย จุดอ่อน จุดแข็ง เป็นต้น อาจดีมาก หากอยู่ในกรณีแวดล้อมอย่างหนึ่ง หรืออาจจะด้น้อย หากได้
 อยู่ในกรณีแวดล้อมหรือเงื่อนไขอีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้ตระหนักและยอมรับถึงข้อดี ข้อเสีย จุดอ่อน จุด
 แข็งแล้วเราก็จะได้ระมัดระวัง ปิดกั้นทางเสียหรือหาสิ่งชดเชยทดแทนให้ประโยชน์ที่ได้สมบูรณ์ต่อไป

วิธีที่ ๗ วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสธนา คือการ
 ใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกดหรือบรรเทาตณหา ตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้ว
 ชักจูงพฤติกรรมต่อไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวันเพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย
 สี่และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ ทางเทคโนโลยีมีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไป
 เกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ เพราะเรามีความต้องการสิ่งใดที่สามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็
 มีประโยชน์มีคุณค่าแก่เรา คุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภทตามชนิดของความต้องการ คือ

ก. คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งที่สนองความต้องการของ
 ชีวิตโดยตรง มนุษย์นำมาใช้ในการแก้ปัญหาของตน เพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น คุณค่านี้
 อาศัยปัญญาป็นเครื่องตีค่าจะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าเป็นประโยชน์
 สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีวิตอยู่ต่อไปได้ มีสุขภาพดี มีกำลังเกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่ เป็น
 ต้น (คุณค่านี้เกี่ยวเนื่องด้วยธรรมฉันทะ)

ข. คุณค่าเทียม หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งที่มนุษย์ให้แก่สิ่งนั้นเพื่อ
 ประนเปรอการเสพส่วยเวทนา เพื่อเสริมความมั่งคั่งยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ คุณค่านี้อาศัย

ค้นหาเป็นเครื่องตีค่าจะเรียกว่าคุณค่าที่สนองตัณหาก็ได้ เช่น อาหาร มีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน หรือความโก้หรูหรารของรถยนต์ มีราคา ความสวยงามเป็นเครื่องแสดงหรือวัดฐานะ เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ มุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตอย่างแท้จริงเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น คุณค่าแท้นั้นนอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลต่อความเจริญงอกงามของกุศลธรรม เช่น ความมีสติทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เป็นต้น

วิธีที่ ๘ วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม เรียกก่าย ๆ ว่าวิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัณหา ส่งเสริมความเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดนี้มีอยู่ว่า ประสบการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกับบุคคลที่ประสบหรือรับรู้ต่างกันอาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างแนวทางการเคยชินที่เป็นเครื่องปรุงของจิต คือ สังขาร ที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้หรือก็คือสุดแต่การทำใจในขณะนั้น ๆ คนหนึ่งมองแล้วคิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม แต่อีกคนหนึ่งมองแล้วคิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดี ไม่งามเป็นโทษเป็นอกุศล รวมถึงเรื่องของเวลา คราวหนึ่งคิดดี คราวหนึ่งคิดร้าย การทำใจที่ช่วยตั้งต้นและชักนำความคิดให้ไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์เรียกว่า วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม วิธีคิดในแบบนี้มีความสำคัญในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้น ๆ และช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกัน

ตัวอย่างเช่น การคิดถึงความตาย เมื่อคิดถึงแล้วก็จะเกิดความสลดหดหู่ ความเศร้าความ
เหี่ยวแห้งใจ ตลอดจนเกิดความดีใจเมื่อนึกถึงความตายของคนที่เราเกลียดชัง แต่ถ้าในขณะที่เรากำลัง
นั้น เรามีโยนิโสมนสิการอยู่ด้วย เราก็จะเกิดความรู้สึกตื่นตัว เราจะไม่ประมาทเร่งชวนขายปฏิบัติกิจ
หน้าที่ ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคตินิยามของสังขารเป็นต้น เรียก
ได้ว่าเป็นการคิดถึงความตายที่ถูกต้องวิธี

นอกจากหลักการข้างต้นแล้ว ควรย้าถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพยุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่ สติ ซึ่งช่วยยับยั้งความคิดที่หลงลอยไปเป็นโยนิโสมนสิการหนึ่งโยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ สรุปได้เป็น ๒ คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ ซึ่งมีลักษณะที่แน่นอนเป็นอย่างเดียว และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม ซึ่งมีลักษณะได้หลากหลายนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิด และสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกกระหว่างโยนิโสมนสิการกับโยนิโสมนสิการ

วิธีที่ ๙ วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือ วิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมตาเป็นอารมณ์ความจริง วิธีคิดแบบที่ ๙ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของวิธีคิดแบบที่ ๘ ที่แยกแสดงออกมาเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหากนั้นเป็นเพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษและเป็นวิธีคิดที่มีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษนั้นคือ การที่ผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยเข้าใจไปว่าพุทธศาสนาสอนให้คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้ากำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่คิดพิจารณาเกี่ยวกับอดีต หรืออนาคต ตลอดจนไม่คิดเตรียมการวางแผนเพื่อกาลภายหน้า

ลักษณะความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นการคิดที่อยู่ในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา เป็นการคิดที่สามารถรวมเอาเรื่องที่เป็นอยู่ในขณะนี้ เรื่องที่ล่วงผ่านมาแล้วและเรื่อง

ของกาลกายหน้าเป็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น การคิดพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องในอดีต ถือเป็นการคิดที่นำมาใช้เป็นบทเรียน ก่อให้เกิดความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น

คำว่าปัจจุบันในทางธรรม มิใช่เพ่งที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้น ๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น สิ่งที่ตามความหมายของคนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรืออนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบัน ตามความหมายของนามธรรมได้สรุปง่าย ๆ ว่า ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ ต้องทำเป็นสำคัญ สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมา

วิธีคิดแบบนี้มุ่งที่จะช่วยแบ่งแยกความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของต้นหาที่เพื่อผันเลือนลอย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเปล่า การคิดที่ถูกวิธีจะช่วยให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติในทางปัจจุบันให้ถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น เป็นการสนับสนุนให้มีการเตรียมและวางแผนในกิจการล่วงหน้า

วิธีที่ ๑๐ วิธีคิดแบบวิภาษวาท คำว่าวิภาษวาท แปลว่า การพูดแยกแยะจำแนกแจกแจง แถลงความแบบวิเคราะห์ เป็นการมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่แต่ละด้านให้ครบทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด ความจริงวิภาษวาทเป็นชื่อเรียกระบบความคิดของพระพุทธศาสนาทั้งหมด มีความหมายครอบคลุมวิธีคิดที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นหลาย ๆ อย่าง

เมื่อทราบวิธีโยนิโสมนสิการทั้ง ๑๐ วิธี ที่กล่าวมาแล้ว พระราชวรมุนีได้กล่าวสรุปได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) โยนิโสมนสิการ ประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรงมุ่งให้เกิดความรู้เข้าใจตามความเป็นจริงตรงตามสภาวะแท้ ๆ เน้นที่การจัดอวิชาเป็นเครื่องนำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิอาจเรียกว่าโยนิโสมนสิการระดับสัง
 ธรรม

๒) โยนิโสมนสิการ ประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือกุศลธรรมต่าง ๆ เน้นที่การสีกัด หรือข่มตันทา เป็นเครื่องนำไปสู่โลกีย์สัมมาทิฐิ อาจเรียกว่าโยนิโสมนสิการระดับ จริยธรรม

แนวคิดการเรียนรู้หลักโยนิโสมนสิการ แสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า เป็นหลักการและวิธีการที่ ให้พุทธศาสนิกชนได้ทำการศึกษาเล่าเรียน และลงมือปฏิบัติด้วยการทดลองคิดพิจารณาหรือไตร่ตรอง อย่างรอบคอบโดยอาศัยปัญญา ในการค้นหาหรือแสวงหาสาเหตุ หรือรากเหง้าของปัญหา หรือสิ่งที่ คิดนั้นเพื่อให้เป็นบุคคลที่คิด หรือพิจารณาอย่างมีเหตุผล ตามสภาพของความเป็นจริง มิใช่คิดตาม ความปรารถนาหรือตันทาที่พาไป ก็จะช่วยให้บุคคลนั้นมีความคิดที่มีเหตุผล สามารถช่วยเหลือสังคม ชุมชน และประเทศชาติให้อยู่รอดปลอดภัย และอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขตลอดไป เพียงแต่ทำความเข้าใจหรือศึกษาหลักโยนิโสมนสิการ คือวิธีการแห่งปัญญาในการคิดอย่างถูกวิธี มีระเบียบและรู้จักคิด วิเคราะห์ด้วยเหตุผล ย่อมได้ชื่อว่าเป็นนักคิดแบบโยนิโสมนสิการอย่างแท้จริง

กล่าวโดยสรุปแนวคิติดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา ประกอบด้วยแนวคิดการ เรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า สิกขา คือการศึกษานั้นเอง ดังนั้นแนวคิดและวิธีการเรียนรู้ ในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานที่พุทธศาสนิกชนทุกคน จะต้องเข้าสู่แนวคิดของ การศึกษาหรือเรียนรู้ให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมก่อน แล้วจึงน้อมนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์และ มีความสุขทั้งแก่ตนเองครอบครัว ชุมชน สังคมและประเทศชาติ ซึ่งแนวคิดและวิธีการเรียนรู้ทาง พระพุทธศาสนาในที่นี้ได้กำหนดไว้รวม ๔ หลักธรรม คือ ไตรสิกขา อริยสัจ ๔ สติสัมปชัญญะ และ โยนิโสมนสิการ

แนวคิดการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขานั้น ผู้เรียนต้องเรียนรู้เกี่ยวกับศีลก่อนทั้งหลักการ วิธีการ อานิสงส์และโทษของการละเมิดศีลแล้วค่อยนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องและดั่งามได้อย่างแท้จริง

การศึกษาหรือการเจริญสมาธิ เป็นเรื่องของการฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ในด้านคุณธรรม เช่น ความเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความรับผิดชอบ ความแน่วแน่มั่นคง ความมีสติ สมาธิ และในด้านความสุข เช่น ความอิมใจ ความร่าเริงเบิกบานใจความสดชื่นผ่อนคลาย ความรู้สึกพอใจ พุดสัน ๆ ว่าพัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

การเจริญปัญญานี้เป็นการเรียนรู้จิตเพื่อการเจริญปัญญา เป็นการเรียนรู้เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงและหลุดพ้นจากกองทุกข์กองกิเลส เป็นเครื่องยับยั้ง ช่ม และประหารกิเลสอย่างหายาบกลาง และละเอียด กระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน แต่หัวใจของการเรียนเป็นสิ่งเดียวกัน คือให้มีสติอยู่เนื่อง ๆ เพราะปัญญาในทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อ ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การรู้จักวินิจฉัยไตร่ตรอง ตรวจสอบ คิดการต่าง ๆ สร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่งเน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริงหรือรู้เห็นตามที่เป็นจริง เป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวงจนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสระภาพโดยสมบูรณ์

หลักไตรสิกขาทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมานี้ เป็นส่วนประกอบของชีวิตที่ดีงาม เราก็ฝึกคนให้เจริญงอกงามในองค์ประกอบเหล่านี้ และให้องค์ประกอบเหล่านี้ไปสู่การเข้าถึงอิสระภาพและสันติสุขที่แท้จริง

แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาตามหลักอริยสัจ ๔ เป็นการศึกษา หรือฝึกฝนอบรมในหลักธรรมขั้นสูงที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง แล้วนำไปปฐมนิเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ รูป ปรากฏว่าโกณฑัญญะได้ตรัสรู้ตามนับเป็นพระสงฆ์องค์แรกในโลก จึงขอนำเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้เรื่องอริยสัจ

แนวคิดการเรียนรู้เกี่ยวกับหลักธรรมอริยสัจ ๔ จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ศึกษาจะต้องดำเนินกิจกรรมให้ต่อเนื่องสัมพันธ์กันตลอด โดยเริ่มจากความหมายที่แท้จริงของอริยสัจทั้ง ๔ ประการ แล้วทำความเข้าใจอย่างละเอียดในเรื่องทุกขอริยสัจ คือมีทุกข์เกิดขึ้นก่อน หรือมีปัญหาเกิดมาก่อน (ทุกข์ก็คือปัญหา) แล้วค้นหาสาเหตุที่ก่อให้เกิดปัญหา หรือเกิดทุกข์นั้นแล้วนำสาเหตุเหล่านั้นมาเข้าสู่กระบวนการของการแก้ปัญห หรือความทุกข์ด้วยมรรคมีองค์ ๘ โดยการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จึงจะบรรลุผลตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับหลักสติสัมปชัญญะ นับว่าเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อมนุษยชาติมาก เพราะในนวกวาทว่าด้วยธรรมวิภาคในทุกะ คือหมวด ๒ ซึ่งถือว่าเป็นหมวดแรกของหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวว่า ธรรมมีอุปการะมาก ๒ อย่าง ได้แก่ ๑) สติ ความระลึกได้ ๒) สัมปชัญญะ ความรู้ตัว ซึ่งพุทธศาสนิกชนจะต้องมีการศึกษา หรือเรียนรู้ไว้

แนวความคิดได้ว่า สติกับสัมปชัญญะเป็นธรรมที่มีอุปการะมากต่อบุคคลผู้ที่ได้เรียนรู้อย่างละเอียด และน้อมนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ย่อมช่วยให้บุคคลนั้นจะทำ จะพูด จะกินจะดื่ม จะเดินจะนั่ง หรือจะนอนก็ตามถ้ามีสติและสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา ย่อมไม่ผิดพลาดหรือหลงลืม ประมาทแต่อย่างใด เพราะสติสัมปชัญญะเป็นของอยู่คู่กันเกื้อกูลช่วยเหลือ และสนับสนุนซึ่งกันและกันเหมือนเรือกับหางเสือฉะนั้น

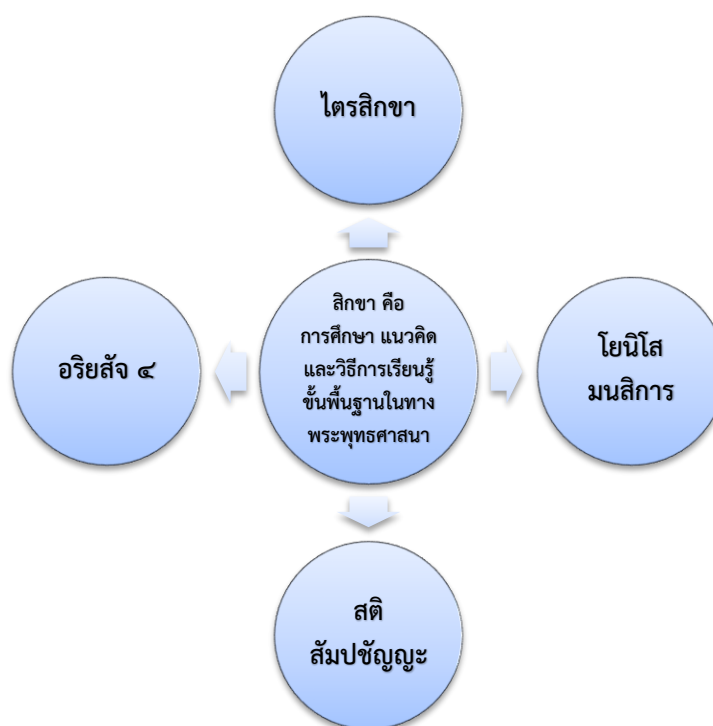
แนวคิดการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาตามหลักโยนิโสมนสิการ เป็นวิธีการดำเนินการเรียนรู้เกี่ยวกับการคิด หรือการพิจารณาด้วยวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่จะช่วยสร้างและพัฒนาความคิด การพิจารณา การไตร่ตรองอย่างรอบคอบประกอบด้วยเหตุผลของมนุษย์มากกว่าสามัญสำนึก ตามที่มนุษย์คิดเอง ตัดสินใจเองและนำไปปฏิบัติกันเอง ดังนั้นลักษณะความหมาย หลักการ และวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการที่ควรทราบ และนำมาศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ และความเข้าใจสำหรับการนำไปใช้ประโยชน์

แนวคิดการเรียนรู้หลักโยนิโสมนสิการ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เป็นหลักการและวิธีการที่ให้พุทธศาสนิกชนได้ทำการศึกษาเล่าเรียน และลงมือปฏิบัติด้วยการทดลองคิดพิจารณาหรือไตร่ตรองอย่างรอบคอบโดยอาศัยปัญญา ในการค้นหาหรือแสวงหาสาเหตุ หรือรากเหง้าของปัญหา หรือสิ่งที่คิดนั้นเพื่อให้เป็นบุคคลที่คิด หรือพิจารณาอย่างมีเหตุผล ตามสภาพของความเป็นจริง มิใช่คิดตามความปรารถนาหรือค้นหาที่พาไป ก็จะช่วยให้บุคคลนั้นมีความคิดที่มีเหตุผล สามารถช่วยเหลือสังคม ชุมชน และประเทศชาติให้อยู่รอดปลอดภัย และอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขตลอดไป เพียงแต่ทำความเข้าใจหรือศึกษาหลักโยนิโสมนสิการ คือวิธีการแห่งปัญญาในการคิดอย่างถูกวิธี มีระเบียบและรู้จักคิดวิเคราะห์ด้วยเหตุผล ย่อมได้ชื่อว่าเป็นนักคิดแบบโยนิโสมนสิการอย่างแท้จริง

สรุปแนวคิดองค์กรแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา ประกอบด้วยแนวคิดการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า สิกขา คือการศึกษา แนวคิดและวิธีการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนา จึงเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานที่พุทธศาสนิกชนทุกคน ต้องเรียนรู้ให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมก่อน แล้วจึงน้อมนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์และมีความสุขทั้งแก่ตนเองครอบครัว ชุมชน สังคมและประเทศชาติ ซึ่งแนวคิดและวิธีการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาในที่นี้ได้กำหนดไว้รวม ๔ หลักธรรม คือ ไตรสิกขา อริยสัจ ๔ สติสัมปชัญญะ และโยนิโสมนสิการ

แผนภาพ

สรุปแนวคิดองค์การแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา

แผนภาพที่ ๒ สรุปแนวคิดองค์การแห่งการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา